АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

1

«АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1970

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Биринчи (65-чи) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

МҮНДӘРИЧАТ

В. И. ЛЕНИНИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ

Д. Мәммәдов. Орта мәктәбин әдәбијјат тәдрисиндә Ленин сурәтинин өјрәнилмәси һаггында . . . .

СОВЕТ АЗӘРБАЈЧАНЫНЫН 50 ИЛЛИЈИ

А. Абдуллајев. 50 илдә Азәрбајчан дили тәдрисинин инкишафы . . . .

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ә. Сүлејманов. Азәрбајчан дилиндән керидә галан шакирдләрлә ишләмәк тәчрүбәсиндән . . . .

Ә. Нуријева. Гошмаларын тәдриси тәчрүбәсиндән . .

Ј. Мәһәррәмов. Азәрбајчан дили дәрсләриндә әдәбијјат материаллары нүмунәләриндән нечә истифадә едирәм . .

С. Хәлилов. Азәрбајчан дилинин фразеоложи ваһидләри .

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Ш. Микајылов. Әдәбијјат нәзәријјәси материаллары үзрә сорғунун тәшкили . . . .

Ә. Мирәһмәдов. Сабирин классик ирслә әлагәсинә даир .

Ч. Әһмәдов. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә әдәбијјат тәдрисинин бә'зи мәсәләләри . . . .

С. Шүкүров. Јени инсан тәрбијәсиндә әдәбијјатын ролу .

Т. Дадашова. Алмаз сурәтинин психоложи тәһлилинә даир

И. Зүлфүгаров. VIII—IX синифләрин јени програмында совет әдәбијјатына даир мүсаһибә дәрсләринин апарылмасы тәчрүбәсиндән . . . .

Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб . . . .

Бу китаблары охујун . . . .

ОРТА МӘКТӘБИН ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ЛЕНИН СУРӘТИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Дурсун МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбәсинин илк күнләриндән мәктәбләримиз үчүн тәртиб олунан әдәбијјат програмларында В. И. Ленинин дәрин мәзмунлу, мүбаризәләрлә долу, парлаг һәјатына мәһәббәт тәрбијә едән әсәрләрә һәмишә кениш јер верилир. Артыг јарым әсрә јахындыр ки, мәктәбләримиз бу бөјүк вә садә инсанын мә'налы өмүр јарпаглары илә таныш олмагдадырлар.

Шакирдләримиз В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән әсәрләри мәһәббәтлә өјрәнир, бу бөјүк инсанын сәнәтдә тәчәссүмүнә дәрин мараг көстәрирләр.

Орта мәктәбдә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән бәдии әсәрләрин, публисист очеркләрин, мемуар-хатирәләрин өјрәнилмәсинә һәлә I синифдән башланыр. Шакирдләр биринчи синифдә М. Сејидзадәнин «Ленин» ше'ри, А. Кононовун «Соколникидә јолка», В. Хомченконун «Гијмәтли һәдијјә» јазылары илә таныш олурлар. II синифдә шакирдләр халг шаири С. Рүстәмин «Ленинин сулһ бајрағы», С. Михалковун «Мәктәблинин анды», Һ. Һүсејнзадәнин «Әзиз бабамыз» ше'рләрини, А. Кононовун «Ушаг вә Ленин» һекајәсини, Н. Веретенниковaнын «Володја Улјанов» адлы јазысыны, Ј. Стасованын «Ленин интизамы вә әмәји чох севирди» хатирәсини марагла өјрәнирләр. III синифдә халг шаири Р. Рзанын «Ленин» поемасындан «Мән һансы бир инсана бәнзәдим ки, Ленини» парчасы, Ә. Чәмилин «Ленин бајрағы» ше'ри, Г. Мусајевин «Ленин вә Рәһим» әсәрләри верилмиш-

дир. IV синифдә исә јенә дә Г. Мусајевин «Бәхшиш» һекајәси, А. Кононовун «Разлив көлү әтрафында» вә Л. Савелјевин «Ленин Смолныја кедир» кими мараглы, ушагларын јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун әсәрләри диггәти чәлб едир. V синифдә Г. Мусајевин «Чал папаг» һекајәсиндә бөјүк Ленинә мәһәббәт, онун садәлији, тәвазөкарлығы, Ленинин Азәрбајчанла бағлылығы парлаг, бәдии бојаларла ишыгландырылыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, VI синифдән башлајараг та X синфә гәдәр билаваситә бөјүк рәһбәрин һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән әсәрләр програмда јохдур. Бу систематиклијин вә стасионарлығын позулмасы, әлбәттә, әдәбијјат програмларымызын нөгсаны һесаб едилмәлидир. Хүсусән VI, VII синифләрин програмына һөкмән Ленин һаггында бәдии әсәрләр дахил етмәк лазымдыр.

Педагожи тәчрүбә көстәрмишдир ки, шакирдләр мәзмун вә идејача зәнкин, дөјүш вә мүбаризәләрлә долу олан гәһрәманлыг сәһифәләринә, даһи рәһбәрин образы ишыгландырылан бәдии әсәрләрә хүсуси мараг көстәрирләр.

V синифдә јазычы Г. Мусајевин «Чал папаг» һекајәси тәдрис олунур. Һекајәнин тәдрисинә башламаздан әввәл мүәллим Азәрбајчан әдәбијјатында Ленин сурәтинин јарадылмасынын һәмишә сәнәткарларымызын гаршысында мәс'ул бир вәзифә кими дурдуғуну гејд етмәлидир. Бурда мүәллим М. Ордубадинин, С. Вурғунун, Р. Рзанын, С. Рүстәмин, Ә. Мәммәдханлынын, М. Ибраһимовун, М. Раһимин вә башгаларынын Ленин һаггында јаздыглары әсәрләринин адларыны чәкә биләр.

Һәмчинин көстәрмәк лазымдыр ки, Ленин вә Азәрбајчан мөвзусуна сәнәткарларымызда һәдсиз мараг һеч дә тәсадүфи дејилдир. Ленин Азәрбајчанла, Бакы илә чох јахындан марагланырды. Азәрбајчан зәһмәткешләри азадлыг бајрағыны галдыран заман Ленин халгымызын севимли оғлу Нәримановy, XI Гызыл Ордуну Азәрбајчана көндәрмишди. 1920-чи ил апрелин 28-дән 29-на кечән кечә Ленинә Нәримановун адындан телеграм верилди. Орада Азәрбајчан зәһмәткешләринин һакимијјәти әлә алмасы билдирилир вә Русијадан һәрби јардым хаһиш едилирди. Бөјүк рәһбәр чаваб телеграмында Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин јарадылмасыны алгышлајыр вә она һәр чүр јардым көстәриләчәјини вә'д едирди.

Бундан сонра Ленин дәфәләрлә Азәрбајчан елчиләрини Москвада гәбул етмиш, онлара бөјүк һөрмәт вә еһтирам көстәрмишдир. Сонралар бу көрүшләрин һәр бириси бизим јазычыларымыз үчүн мараглы мөвзу олмушдур. Јазычы Г. Мусајев бу тарихи көрүшләрин һәр бирини кечик һекајәләр шәклиндә ишләмишдир. Мүәллимин өз кириш сөһбәтиндә јазычынын «Ленин мөвзусу бизим шәрәф ишимиздир» адлы јазысындан ашағыдакы епизоду шакирдләрә охумасы чох мараглы олар:

«Ленин һаггында јаздығым бүтүн һекајәләр белә «кичик» һадисәләрдән јаранмышдыр. Мәсәлән, кичик бир факты гејд едим. Көһнә болшевик П. И. Бочаровун Ленин һаггында кичик бир хатирәси вардыр. Бу хатирә «Ленинлә көрүш» адланыр. Мән бу хатирәнин ахырындан хырда бир парчаны охучунун диггәтинә чатдырмаг истәјирәм. Бочаров јазыр:

«...Сонра Владимир Илич мәнимлә видалашыб деди:

— Сағ ол, јолдаш.

Мән галхдым.

— Владимир Илич, мән сизин үчүн бир шеј кәтирмишәм, —дедим.

Илич мәнә диггәтлә бахды:

— Динләјирәм Сизи, — деди.

— Мән бир гәдәр күрү вә кәрә јағы кәтирмишәм.

— Демәли, буна көрә сиз дејирсиниз ки, тохсунуз?—дејиб күлдү. — Верин, верин.

Илич бурадача әмр верди ки, бу шејләрин һамысы дәрһал ушаг бағчасына көндәрилсин. Ленин мәним пәрт олдуғуму көрүб деди:

— Нараһат олмајын, мән кағыз верәрәм ки, бунларын һамысыны өзүм јемишәм».

Мәним «Зәнбил» һекајәм бу кичик һадисә әсасында јазылмышдыр»[1].

Бу епизоду охудугдан сонра мүәллим көстәрир ки, Г. Мусајевин бу күн һаггында данышачағымыз «Чал папаг» һекајәси дә бу принсип әсасында јазылмышдыр. Һекајәдә Азәрбајчан елчиләриндән биринин — Бүнјадын Ленин тәрәфиндән гонагпәрвәрликлә гәбул едилмәси тәсвир олунур.

Һекајәнин тәһлили заманы Бүнјадын Ленинлә көрүшмәк чид-чәһдләри, онун танымадығы адамла сөһбәти, кизли јолла Ленинин мәнзилинә кетмәси епизоду диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бу һекајәнин өјрәнилмәси заманы Ленинлә Бүнјадын көрүшмәси епизодуну сәһнәләшдирмәк дә чох мараглы иш үсулу ола биләр.

[1] Бах: Г. Мусајев. «Улдуз» журналы, 1969, № 11, сәһ. 4.

VII синифдә М. Ҹәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәринин тәдриси Ленин идејаларына, бөјүк рәһбәрә мәһәббәт вә сәдагәт һиссинин ашыланмасына кениш имкан јарадыр. Бу бахымдан мүәллим әсәрин тәһлили заманы шакирдләрин диггәтини романын «Дәһшәт» адланан 13-чү фәслинә чәлб едә биләр (бу фәсил дәрсликдә верилир). Һәмин парчада јазычы күтләләрин мүбаризә руһуну, әксингилаба гаршы дөјүшләрини, даһи Ленинә олан мәһәббәтләрини сәнәткарлыгла әкс етдирмишдир.

Һәмин фәсилдә көстәрилир ки, мүсаватчылар чаван бир оғланы ингилаби ишдә тәгсирләндирирләр. Мүсаватчылар кениш бир мејданда дар ағачы туруб, халгын көзү гаршысында онун е'дамыны тәшкил едирләр. Романын гәһрәманы Мәрдан да бу дәһшәтли фачиәнин һәләлик сејрчиләриндән бирисидир.

Мүсаватчылар Ленин идејаларына садиг олан Бағыр адлы кәнчи—комсомолун садиг оғлуну өлүм курсусунә чыхарырлар. Бу фәсли тәһлил едәркән мүәллимин ашағыдакы парчаны олдуғу кими синифдә охумасы шакирдләрин даһи рәһбәрә мәһәббәтини даһа да артырыр.

«О бирдән шимала тәрәф чеврилди. Әјилмәјән башыны мәғрур тутду, илдырымлар сачан көзләрини дәрин үфүгләрә дикиб учадан, одлу бир һәсрәтлә чағырды:

— Ленин!
— Ленин!
— Ленин!

Зүлм вә чинајәтләрдән гаралыб кәсифләшмиш һавада, тутгун үфүгләрдә күнәш кими јанан, парлајан сөзлә санки асылан адамын руһу, мә'нәви аләми, әсарәт билмәјән фикирләри, онун парлаг һәјаты, әсил өмрү әсарәтдән хилас олду. Санки о гәфәсдән гуртулан гушлар кими севинчәк һалда һаваја галхды. Әнкин фәзалары сүзә-сүзә милјонларын додағындан гопан бөјүк азадлыг маһнысыны ајры бир ешглә, ајры бир тәмтәрагла, ајры бир вәчһлә охумаға башлады. Бу маһны, күтләләри чулғајан ағыр мүсибәт һавасыны чохдан илдырым кими јандырыб дағытмышды. Онун ағзындан Ленин адынын, дүнјанын, халгларын бөјүк көмәјинин, хиласкарынын адыны ешидән кими чохлары дар ағачына сары јүјүрдү».

Бу парчаны охујуб гуртардыгдан сонра мүәллим көстәрир ки, романы бизә севдирән башлыча хүсусијјәтләрдән бириси дә јазычынын бөјүк Ленинә мәһз бу чүр дәрин мәһәббәт вә сәмимијјәтинин ифадәсидир. Сәһифәләр чеврилдикчә шакирдләр бу көзәл сәнәт әсәри васитәсилә даһи рәһбәрин үрәкләрдә јурд салмыш образы илә бир даһа јахындан таныш олур. Бу садә инсанын әзәмәтли вә шәрәфли һәјат јолунун давамчыларыны һеч вахт унутмурлар.

X синифдә халг шаири Р. Рзанын «Ленин» поемасынын өјрәнилмәсинә мөвчуд програмда 4 саат вахт верилир. Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, «Совет әдәбијјаты» дәрслијиндә поеманын тәһлили өз әксини, елми һәллини тапмамышдыр[1]. Узун илләрдән бәри поеманын дәрсликдә белә нагис тәһлили илә, әлбәттә, һеч чүр разылашмаг олмаз.

Бу поемада шаир даһи рәһбәрин Коммунист Партијасынын тәмәл дашыны гојмасындан, пролетар һакимијјәтини гурмаг вә мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәсиндән, онун парлаг зәкасындан вә ингилаби фәалијјәтиндән, өлүмүнүн бүтүн јер үзүндәки хејирхаһ инсанларын гәлбиндә доғурдуғу үмумхалг кәдәриндән бәһс едилир. Бурада Ленинин кечдији чәтин вә шәрәфли һәјат поетик бир гәләмлә ишыгландырылыр.

Мүәллим әдәбијјатда Ленин мөвзусунун әһатә даирәсини шакирдләрә изаһ етмәк үчүн Р. Рзаја гәдәр бу мөвзуда јазмыш сәнәткарларын адыны чәкмәли вә көстәрмәлидир ки, Ленинин зәнкин, чохчәһәтли вә мә'налы һәјаты Совет сәнәткарлары, дүнјанын бүтүн мүтәрәгги јазычылары үчүн һәмишә түкәнмәз илһам мәнбәји олмушдур. Бу бәшәри образ Горкинин, Мајаковскинин, Чили шаири Пабло Неруданын, франсыз Луи Арагонун, түрк шаири Назим Һикмәтин, газах шаири Ҹамбул Ҹабајевин, күрчү Галактион Табидзенин, ермәни шаири Һ. Һакопјанын, литвалы Едуард Межелајтисин, дағыстанлы шаир Рәсул Һәмзәтовун вә бир чох башгаларынын јарадычылығында өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр.

Азәрбајчанын халг шаири Рәсул Рза ингилаб даһиси һаггында јаздығы «Ленин» поемасынын I варианты үзәриндә 10 ил, сонракы варианты үзәриндә исә 7 ил кәркин зәһмәт чәкмиш, беләликлә 17 ил кәркин јарадычылыг ахтарышлары апармышдыр. Онун бу әсәри Ленинин һәјатыны һәртәрәфли өјрәнмәјин, узун ахтарышларын нәтичәсидир. Ленин кими бөјүк бир инсанын бәдии сурәтини јаратмаг үчүн шаир өлмәз даһинин әсәрләрини, она аид тарихи сәнәдләри вә башга материаллары кениш вә дәриндән өјрәнмишдир. Шаир бәшә-

[1] Ҹ. Х. Һачыјев вә М. А. Дадашзадә. «Совет әдәбијјаты», Бакы, 1969, сәһ. 213.

ријјәтин бөјүк мүәллиминин һәјатына аид олан сәнәдләри вәрәг-вәрәг чевирмишдир.

Ленинин һәјатыны
Чевириб вәрәг-вәрәг
Биз о үмман ичиндән
Бир дамла олсаг, анчаг;
Күнәш бирчә дамлада
Алышыб јанан кими
Бу дамлада көрүнәр
Ленин бир рәһбәр кими
Ленин бир инсан кими.

Поеманын «Итһаф» һиссәси шакирдләрдә бејнәлмиләлчилик вә достлуг һиссләрини инкишаф етдирмәк үчүн хејли зәнкин материал верир. Бурада сәнәткар рус халгынын бөјүклүјүндән, гүдрәтиндән бәһс едир вә бу халгы гәһрәманларын илк сырасында дуран шанлы бајрагдар, гуртулуш јолларындакы мүбаризәнин рәһбәри, хошбәхт һәјатымызын јарадычысы кими тәрәннүм едир.

«Илк аддымлар» фәслиндә шакирдләри «илк аддымлар» атан Ленинин ушаглыг дөврү илә таныш етмәк лазымдыр. Һәлә ушаг икән Ленин көһнә дүнјанын ағыр зәрбәләрини көрүр. Бу зәрбәләри өз доғма гардашы Александра дәјәндә даһа дәриндән һисс едир. Лакин сарсылмыр. Сонралар Марксын, Енкелсин фәлсәфәсинә мүкәммәл јијәләнир, ингилаби мүбаризә сәнәтинә саһиб олур. Мүәллим көстәрир ки, шаир бу тәрчүмеји-һал характерли јерләри јүксәк бәдииликлә экс етдирир. Даһа сонра биз әсәрдә Петербургла таныш олур, кәнч марксистин халгы нечә мүбаризәјә вә дөјүшләрә руһландырмасыны көрүрүк. Сонра Ленинин харичә сүркүнү, харичдән Русијаја гајытмасыны гарлы, шахталы күнләрдә күллүчичәкли бир баһара бәнзәдир:

Јаваш-јаваш ағарыр пәнчәрә
Зүлмәт тәслим олур сәһәрә.
Пәнчәрәдән о јана
Бирәм-бирәм гар кәлир.
Ачылан гапылардан
Елә бил баһар кәлир.

Әсәрдә Ленинин доғма дијара кәлиши баһара бәнзәдилир. Рәһбәрин кәлиши илә хошбәхт, баһарлы һәјат уғрундакы мүбаризәнин гәләбә илә гуртарачағыны хәбәр верир.

Поемада Ленинин јер үзүндә зәһмәткеш инсанларын гардашлығыны јаратмаг, дүнјаны ганлы мүһарибәләрин фәлакәтиндән гуртармаг, јер үзүндә әмин-аманлыг сәлтәнәти гурмаг уғрундакы мүбаризәси верилир. Ленин тарихин дөјүшләриндә бәшәријјәтин сәадәт јолуну мин бир чығыр ичиндән ахтарыб тапан, она јени, азад бир дүнјадан үмид вә инамла долу бир хәбәр верән сәркәрдә кими тәсвир олунур. Бу сәркәрдәнин рәһбәрлији илә ингилаб галиб кәлир. Октјабр ингилабы галиб кәләндән сонра дахили вә харичи дүшмәнләр кәнч совет Русијасыны һәлә бешикдә икән боғмаға чан атырдылар. Мин чүр хәјанәт вә фитнәкарлыг төрәдирдиләр. Совет Русијасынын, халгын мүгәддәраты вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә һәлл олунурду. Бу вахт дүшмәнләр Ленинә гәсд едирләр. Бу һадисә үмумхалг кәдәринә чеврилир. Поемада даһи рәһбәрә үмумхалг мәһәббәти чох бөјүк усталыгла экс етдирилмишдир.

Јаваш вурун чәкичи,
Көрүјү јаваш басын
Ленин јаралы јатыр,
Јухудан ојанмасын.
Ленин хәстә јатырса,
Фикри јенә ишдәдир.
Һәр сөзү әскәр кими
Чәбһәдә, дөјүшдәдир.

Әсәрдә Ленин бөјүк мүәллим кими көстәрилир. Онун тә'лими сәадәт вә азадлыг уғрунда мүбаризә апаран милјонларын галибијјәт елмидир.

Истәр чанлы Ленини, истәрсә дә онун сәнәтдә тәчәссүм етдирилмиш образыны бүтүн кенишлији илә анламагда һәр сәнәткарын өз фәрди хүсусијјәтләри вардыр. Халг шаири Р. Рза да Ленин сурәтини јаратмагда өзүнә мәхсус орижинал бир хүсусијјәт көстәрмишдир.

Поеманын тәһлили заманы мүәллим шакирдләрә Ленини, һәмчинин социализм вә коммунизм јолунда өмрүнү гојан бөјүк партија тәшкилатчысы, садә инсанын хошбәхтлији уғрунда, бәшәријјәтин кәләчәји үчүн чәкилән гајғынын, јер үзүн-

дә сүлһ вә әмин-аманлығын илһамчысы кими көстәрмәлидир. Чүнки шаир бөјүк рәһбәри һәр шејдән әввәл зәнкин вә камил характерә малик бир инсан кими көстәрир.

Шаир көстәрир ки, Ленин елә надир бир инсандыр ки, о тәшбеһләр чәрчивәсинә белә сығышмыр.

Мән һансы бир инсана
бәнзәдим ки, Ленини
һәм халгын хидмәтчиси,
һәм халга рәһбәр олду.
Мән һансы сәркәрдәјә
бәнзәдим ки, Ленини
тарихләрә командан,
күнләрә әскәр олду.
Мән һансы гәһрәмана
бәнзәдим ки, Ленини
бајрағынын алтында
милләтләр гардаш олду.

Күнләр, ајлар, илләр өтдүкчә бизә даһа артыг јахынлашан, бизә даһа артыг доғма вә мунис олан бөјүк рәһбәрин парлаг образы Азәрбајчан әдәбијјатында даһа јени мөвзу чаларлыглары газаначаг вә сәнәткарларымызын әбәди илһам мәнбәји олараг галачагдыр.

50 ИЛДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН ИНКИШАФЫ

А. АБДУЛЛАЈЕВ, профессор.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын илк күнләриндән, ингилаби һөкумәтин әсас вәзифәләринә мүвафиг олараг, Бакыда Халг Маариф Комиссарлығы вә рајонларда исә ингилаб комитәләри јанында халг маариф шө'бәләри тәшкил едилди. 1920-чи ил мајын 12-дә Халг Маариф Комиссарлығы Совет һөкумәтинин Халг маарифинә даир әсас принсипләрини нәшр етдирди. Һәмин принсипләр ашағыдакылардан ибарәт иди:

«...Бундан сонра көһнә типли јарымчыг орта, орта вә ашағы мәктәб, мүкәммәл ихтисас верән политехник мәктәб илә әвәз едиләчәкдир...

Тә'лим ана дилиндә апарылачагдыр вә мүмкүн гәдәр гызларла оғланлар бир јердә тәһсил алачаглар. Мәктәб һамынын үзүнә ачыг олмагдан әлавә, һамы үчүн дә мәчбури олачагдыр... Әмәкчиләрә Азәрбајчан Сосиалист Шура Чүмһуријјәтинин бүтүн мәктәбләриндә охумаг имканы вермәк мәгсәди илә һәр бир тә'лим һаггы ләғв олунур»[1].

1920-чи ил мајын 15-дә мәктәбин диндән ајрылмасы һаггында декрет нәшр едилди; Совет һөкумәтинин «Мәктәб халг үчүндүр» шүары Азәрбајчан зәһмәткешләрини илләрлә јатдығы гәфләт јухусундан ојатды; халг охумаға, тәһсил алмаға башлады. Азәрбајчан Совет һөкумәти ана дилиндә мәктәбләр ачмаға, сүр'әтлә јени мәктәб б848биналары тикдирмәјә, кәнч мүәллим кадрлары һазырлығы ишинә киришди. Ејни заманда

[1] Бах: «Азәрбајчанда халг маарифи», Бакы, 1928, сәһ. 20.

мәдәни-маариф саһәләриндә кениш бир һүчум, чанланма вә әзәмәтли бир ахын башлады. Бу заман Азәрбајчан халгынын гаршысында чох бөјүк вәзифәләр дурурду. Бунларын ичәрисиндә мәдәни јүксәлиш иши ән мүһүм мәсәләләрдән бири иди. Бу чәбһәдә дә нәзәрә чарпан мәсәләләрдән бири әрәб әлифбасынын чәтинлији, онун мәдәни јүксәлишимизә мане олмасы иди.

Мә'лумдур ки, әлифба сечмәк бәшәријјәт үчүн бүтүн тарих боју һеч заман дар чәрчивәли техники бир мәсәлә олмамышдыр. О, һәмишә дөвләт иши, сөзүн әсил мә'насында там сијаси вә мәдәни бир иш олмушдур.

Бу мүһүм вә дөвләт әһәмијјәти олан мәсәләни нәзәрә алараг, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра мәтбуат сәһифәләриндә әлифба вә дилимиз һаггында мәгаләләр дәрч олунмаға башланыр. Мәсәлән, 1921-чи илин октјабр ајында Әли Рза Расизадәнин «Коммунист» гәзетиндә «Әлифбамызы дүзәлтмәкдәнсә, дилимизи дүзәлтмәјә чалышмалы» адлы дөрд мәгаләси чап олунур. Бу мәгаләләрин мәзмуну, Азәрбајчан дилини садәләшдирмәк вә мүмкүн дәрәчәдә әрәб вә фарс тәркибләриндән узаглашдырмаг иди.

Бу заман көркәмли алим вә методист Фәрһад Ағазадә һәмин мүзакирәләрә гошулараг, «Коммунист» гәзети сәһифәләриндә чох чәсарәтли вә мәзмунлу мәгаләләри илә әрәб һәрфләринин Азәрбајчан дилинә вурдуғу зијаны көстәрир; әлифбанын дәјишилмәсини лазым билир вә буну чох инандырычы дәлилләрлә сүбут едирди[1].

1925-чи илдә Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығы мүәллимләр үчүн бир сыра јерләрдә онларла јај курсу ачды. Бунун ардынча о заманкы фәһлә факүлтәләри үчүн Фәрһад Ағазадә латын әлифбасы илә бир «Гираәт китабы» чап етдирди. Нәһајәт, Азәрбајчанын дөрдүнчү Советләр гурултајынын гәрары илә 1925—1926-чы дәрс илиндән бүтүн биринчи дәрәчәли мәктәбләрдә јени латын әлифбасы илә дәрс кечилмәјә башланды.

1925-чи ил мај ајынын 25-дә Бакыда Азәрбајчан ССР-нин биринчи мүәллимләр гурултајы чағырылмышды. Һәмин гурултајын үчүнчү ичласында Азәрбајчан халг маариф комиссарынын муавини Чәлил Мәммәдзадә мә'рузә илә чыхыш едәрәк, мәктәбләрдә артыг јени латын әлифбасына кечмәјин вахты чатдығыны гејд едир. О, гурултајын бүтүн нүмајәндәләрини јени әлифбаны һәјата кечирмәк үчүн көмәјә чағырыр.

1927-чи илдә Бакыда Јени Әлифба Комитәсинин пленуму чағырылды вә бурада бүтүн әлифба лајиһәләри бирләшдирилди (унификасија едилди). 1927—28-чи дәрс илинин әввәлиндән бир чох республикаларда артыг јени әлифбаја кечмәјә башладылар вә В. И. Ленинин дедији кими, јени әлифба Шәргдә бөјүк мәдәни бир ингилаб олду.

Беләликлә, 1922-чи илдән тәдричән ишләтмәјә башладығымыз, јени латын әлифбасы мәдәни-маариф ишләринин мүәјјән мәрһәләсиндә олдугча мүсбәт рол ојнады. Лакин бу әлифба сүр'әтлә зәнкинләшән Азәрбајчан дилинин инкишафы тәләбини өдәјә билмәди. Латынлашдырылмыш јазы системинин бир сыра нөгсанлары кет-кедә ортаја чыхмаға башлады.

Дикәр тәрәфдән Азәрбајчан мәктәбләриндә рус дилинин өјрәнилмәси вә гејри-Азәрбајчан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси көстәрирди ки, латынлашдырылмыш әлифба, тәдрис ишини дә хејли чәтинләшдирир. Она көрә гаршыда даһа мүкәммәл бир графика әсасында әлифба јаратмаг мәсәләси дурурду. Бу да анчаг рус графикасы әсасында јарадылачаг әлифба васитәси илә ола биләрди.

Рус графикасы әсасында јарадылмыш Азәрбајчан әлифбасына кечмәјимиз дилимизин даһа артыг инкишаф вә тәрәгги етмәсини һәјатда сүбут етди. Халгымыз бу әлифба васитәси илә ССРИ халглары вә хүсусән бөјүк рус халгы илә даһа сых јахынлашды.

Азәрбајчан халгы рус әлифбасы графикасына кечмәклә елм, техника вә инчәсәнәтин түкәнмәз хәзинәсинә јијәләнмәк үчүн даһа бөјүк имканлар әлдә етди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән Совет һөкумәти мәктәб вә маариф ишләринә дә хүсуси диггәт вә гајғы көстәрмәјә башлады. Бу заман халг маарифини јүксәлтмәк вә вәтәндаш мүһарибәси күнләриндә өлкәдә дағылмыш мәктәбләри бәрпа етмәк мәгсәди илә Ваһид әмәк мәктәби һаггында әсаснамә е'лан едилди. «Күтләләр, билик вә тәһсил уғрунда!» сөзләри бу дөврүн шүары олду. Маариф үзрә дөвләт комиссијасынын мәктәб ислаһаты бу мүрачиәтнамә әсасында фәалијјәтә башлады.

Јени гурулмуш «Әмәк» мәктәби тәзә үсулларла ишләмәјә башлајыр вә мәктәб гурулушунун тәшкили үчүн тамамилә јени планлар ирәли сүрүрдү.

[1] Бах, «Коммунист» гәзети, 1921-чи ил, № 228, 229, 230, 234 вә 235.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулландан бир ај сонра 1920-чи ил мајын 26-да Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын биринчи коллекијасы РСФСР-дә ики илдән артыг тәтбиг едилән Ваһид әмәк мәктәбинин Азәрбајчанда тәтбигинә даир тәгдим олунмуш әсаснамәни тәсдиг етди вә һәмин мәктәбләр үчүн РСФСР-дә тәртиб едилмиш програм әсасында јени бир програм дүзәлтмәји гәрара алды.

Ваһид әмәк мәктәби принсипини һәјата кечирмәк ишиндә ән мүһүм амилләрдән бири дә мүәјјән бир дөвләт сәнәдининин—програмын һазырланмасы иди. Бу мәс'ул мәсәләни һәјата кечирмәк үчүн Азәрбајчан Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамы илә бир комиссија тәшкил олунур. Бу комиссија мүәјјән мүддәт ишләдикдән вә узун мүзакирәләр вә фикир мүбадиләләри апардыгдан сонра, РСФСР-нин тәчрүбәсинә әсасланараг, кәнч республикамызда јени ачылан Ваһид әмәк мәктәбләри үчүн програмлар тәртиб едир.

Һәмин програмларын Азәрбајчан дилинә даир верилмиш һиссәсини мәзмунча тәһлил етдикдә, әлбәттә, орада бир сыра нөгсанлара раст кәләчәјимизә бахмајараг, заманы үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур.

Ваһид әмәк мәктәби програмынын бөјүк үстүнлүјү һәр шејдән әввәл, онда иди ки, бу програмда Азәрбајчан дилинә әсас тә'лим фәнләри сырасында лајиг олдуғу јер верилмишди. Һәмин програмда грамматика, орфографија гајдалары өзүнә јер тутмуш вә ана дили тә'лиминин әсасында шифаһи вә јазылы нитги инкишаф етдирмәк кими јени бир мәгсәд дә гојулмушду.

Бу јени програм шакирдләрә һазыр китаб дилини өјрәнмәји тәклиф едән көһнә мәктәбләрдән фәргли олараг, чанлы данышыг дилини өз диггәт мәркәзинә гојмушду.

Бу илләрдә нәшр олунан програмларын изаһат вәрәгәсиндә шакирдләрин чанлы данышыг нитгләринин инкишафына диггәтлә јанашмаг, грамматик мәшғәләләрин нитг инкишафы илә рабитәли өјрәдилмәси мүәллимләрә мәсләһәт көрүлүрдү.

Ваһид әмәк мәктәби програмынын тәләбинә көрә грамматика, јалныз орфографија вәрдишләри верәчәк тәчрүби бир фәнн кими дејил, шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирәчәк бир елм кими тәдрис олунмалы иди.

Һәмин програмда јазы гајдалары бөлмәси грамматика програмындан ајрылыгда верилмишди. Бу, јазы гајдалары илә грамматиканын тамамилә ајры-ајры шејләр олдуғуну вә һәр саһәнин тәдрисиндә онун өзүнә мәхсус үсулларындан истифадә етмәк лазым кәлдијини көстәрмәк мәгсәдини дашыјырды. Ваһид әмәк мәктәби програмынын изаһат вәрәгәсиндә ирәли сүрүлән мәсәләләрдән бири дә ибтидаи вә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләси иди. Бурада икинчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн хүсуси програм тәклиф едилир вә Азәрбајчан дили грамматикасынын елементар курсуну вә үмуми дилчиликлә әлагәдар олараг, дил тарихи вә диалектолокијаја даир бә'зи мә'луматлары шакирдләрә мәнимсәтмәк тәләб олунурду.

Лакин бу програмын өмрү аз олду. 1923—24-чү дәрс илиндә, гисмән, 1925—26-чы дәрс илиндән исә I вә II дәрәчәли мәктәбләрдә мәчбури сурәтдә комплекс програмлары үзрә тәдрис башландығына көрә, ана дили бир мүстәгил фәнн олараг, дикәр мүстәгил фәнләрлә (физика, ријазијјат вә с.) бирликдә мәктәбләрин тәдрис планындан чыхарылды.

Мәктәбләримиздә Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын икинчи мәрһәләси, билаваситә комплекс програмлары илә әлагәдардыр. Бу, биринчи мәрһәләнин (Ваһид әмәк мәктәби програмынын) әксинә олараг, нисбәтән узун бир мәрһәлә тәшкил едир. Бу мәрһәлә комплекс програмларынын мәктәб тәчрүбәсинә вә педагожи әфкара тә'сирини әкс етдирән күлли мигдарда нәшр олунмуш үмуми педагожи вә методик әдәбијјатла характеризә олунур.

Комплекс програмларынын ән чох нәзәрә чарпан нөгсан чәһәти о иди ки, бурада ајры-ајры фәнләрә, мәсәлән: ана дили, рijазиjјат, физика вә с. бу кими фәнләрә лајиг олдуглары јер верилмирди. Һәмин програмын изаһат вәрәгәсиндә: «ајры-ајры фәнләр орта мәктәбдә өзүнә мүстәгил јер тутмамалыдыр» сөзләри јазылмышды.

1930-чу илдә комплекс програмыны «лајиһәләр методу» әсасында гурулмуш програм әвәз етди. Лајиһәләр методу мәктәби өлүмә апаран зијанчы вә антиленин бир тәшәббүс иди. Бу систем мәктәбдә ајры-ајры фәнләри, биринчи нөвбәдә ана дили фәннини ләғв етмәјә чалышырды.

Мәктәбин өлүмүнә доғру истигамәтләндирилмиш бу «комплекс програмлары», «лајиһәләр програмы» вә бир аз сонра «бригада-лаборатор» адланан тә'лим системинә әсасән һазырланмыш програм бир сыра габагчыл вә тәчрүбәли мүәл-

лимләрин е'тираз вә мүгавимәтләринә бахмајараг, ибтидаи вә орта мәктәбләрдә ана дилини һечә ендирди.

1931-чи илә гәдәр тә'лим үсулу илә әлагәдар олараг, ана дилинин вәзијјәти вә тә'лим системиндәки мөвгеји тәхминән белә олмушдур. Она көрә дә бу дөврдә ана дилинин нәинки әсас тә'лим фәнни, һәтта мүстәгил бир тә'лим фәнни олмасындан бәһс ачмаг белә, мүмкүн дејилди.

Әлбәттә, совет мәктәбләриндә өзүнә јер тапмыш олан зәрәрли систем чох давам едә билмәзди. Бу вәзијјәтин пис нәтичәләрини нәзәрә алараг, ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи ил сентјабрын 5-дә «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» вә 1932-чи ил августун 25-дә «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програм вә режими һаггында» тарихи гәрарларындан сонра, башга фәнләрлә бәрабәр ана дили програмы вә тәдрисиндә дә јени вә гәти бир дөнүш әмәлә кәлди.

1937-чи илдә ХМК натамам орта вә орта мәктәбләр үчүн «Азәрбајчан дили» програмы нәшр едир. Бу програм 1938-чи илдә јенидән тәкмилләшдирилмиш шәкилдә чап олунур. Бурада габагкы програмлардан фәргли олараг, јени тәдрис планына әсасән VIII—X синифләрдә дә Азәрбајчан дили фәнининин кечирилмәси нәзәрдә тутулмушду.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илк күнләрдән мәктәбләрин кејфијјәтли дәрс китаблары илә тә'мин едилмәси мәсәләси бүтүн чиддилији илә гаршыда дурмушду. Лакин бу заман һәләлик јени дәрсликләр нәшр етмәк мүмкүн олмадығындан, 1920-чи илә гәдәр чапдан чыхмыш вә илләрлә мәктәб тәчрүбәсиндән кечирилмиш бә'зи ана дили дәрсликләри чүз'и дәјишикликлә јенидән нәшр едилиб мәктәбләрдә истифадә олунмаға башланды.

Гејд едилмәлидир ки, бу дөврдә ибтидаи мәктәбләр ана дили дәрслији илә үмумијјәтлә пис тә'мин едилмәмишди. Лакин орта мәктәбләрдә вәзијјәт ағыр иди. Бурада Азәрбајчан дилинин грамматикасына, әдәби гираәт вә әдәбијјата даир мүнасиб дәрсликләр олмадығындан,дил дәрсләри Әһмәд Расимин османлы сәрфи әсасында јазыб 1919-чу илдә Бакыда нәшр етдирдији «Сәрфи-түрки» китабындан, әдәбијјат дәрсләриндә исә гәлиз түрк дилиндә јазылмыш османлы јазычыларынын әсәрләри илә долу олан «Әдәбијјат мәчмуәси» вә «Гәваиди әдәбијјә» дәрсликләриндән истифадә едилирди.

Шүбһәсиз белә вәзијјәт чох давам едә билмәзди. Мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үчүн күнүн тәләбинә чаваб верә билән, јарарлы вә мүнасиб дәрслик һазырламаг лазым иди. Буну нәзәрә алараг Азәрбајчан Маариф Комиссарлығы орта мәктәбдә ана дили тәдрисинин вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә бир грамматика дәрслији јаздырмаг үчүн комиссија тәшкил етди. О вахтын көркәмли алим мүәллимләриндән (Исмајыл Һикмәт, Абдулла Шаиг, Сејид Миргасымзадә, Чавад Ахундзадә, Чаббар Әфәндизадә вә Мустафа Тофигдән) ибарәт олан вә «Сәрф комиссијасы» ады илә мәшһур олан бу мүәллифләр групу 1924-чү илдә «Түркчә сәрф-нәһв» китабыны јазыб нәшр етдирдиләр.

Бу заман мәтбуат сәһифәләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләринә даир вә мөвчуд програмлар һаггында бир сыра методик мәгаләләр чап олунмаға башланыр.

1926-чы илдән артыг ибтидаи вә орта мәктәбләрдә чалышан Азәрбајчан дили мүәллимләри, дарүлмүәллимин вә педагожи институт тәләбәләри үчүн Азәрбајчан дилинин методикасына даир ајрыча китаб шәклиндә методик вәсаитләр јазылыб нәшр олунмаға башланыр. Бунлара мисал олмаг үчүн: 1) Мәммәдәли Садыгзадәнин 1926-чы илдә Бакыда чап етдирдији «Түрк дилинин үсули-тәдриси»; 2) профессор Бәкир Чобанзадәнин һәмин илдә Бакыда чап етдирдији «Түрк дили вә әдәбијјат үсули тәдриси»; 3) јенә дә профессор Бәкир Чобанзадә вә Ч. Мәммәдзадәнин 1932-чи илдә Бакыда чап етдирдикләри «Түрк дилинин методикасы» адлы әсәрләрини көстәрмәк олар.

Мәммәдәли Садыгзадәнин «Түрк дилинин үсули-тәдриси» адлы китабы о заман савад курсларында Азәрбајчан дили дәрси дејән мүәллимләр үчүн методик бир рәһбәр кими јазылыб нәшр едилмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Мәммәдәли Садыгзадәнин бу әсәри үмумијјәтлә гүсурлу вә бу күнүн тәләбләринә гәтијјән чаваб верә билмәмәсинә бахмајараг, китабын биринчи вә икинчи фәсилләриндә вахты илә фәһләләрә дәрс дејән мүәллимләр үчүн бә'зи фајдалы фикирләр дә вардыр. Мүәллиф хүсусән биринчи фәсилдә дил тәдриси үсулларынын тарихи һаггында чох кениш мә'лумат верә билмишдир.

Профессор Б. Чобанзадәнин 1926-чы илдә нәшр етдирдији «Түрк дили вә әдәбијјаты үсули-тәдриси» китабына кәлинчә гејд етмәлијик ки, бу әсәр Азәрбајчан дилиндә о

вахта гәдәр чапдан чыхмыш вә мүкәммәл методик әсәрләрдән бири сајылмалыдыр.

Әсәрин кириш һиссәсиндән мә'лум олур ки, бу китабы јазмагдан әввәл мүәллиф ана дилинин тәдриси методикасына даир русча јазылмыш бир сыра әсәрләрдән истифадә етмишдир. Университетин шәрг факултәсиндә түрк дили вә әдәбијјат методикасы курсу үзрә мүһазирәләр охудуғу заман һәмин материаллары системә салмыш вә «Түрк дили вә әдәбијјаты үсули-тәдриси» ады илә нәшр етдирмишдир.

Профессор Б. Чобанзадәнин һәмин әсәри, 1925—26-чы илләрдә ана дилинин тәдриси методикасына даир мүәллимләрин әлиндә әсаслы бир вәсаит олмадығы вахтларда јазылыб нәшр етдирилмиш вә һәгигәтән заманы үчүн фајдалы бир аддым олмушдур. Бу әсәрдә әлифба тә'лиминин мүхтәлиф нөвләри, јахуд орфографија, имла, ифадә вә инша мәсәләләринә даир верилмиш мә'луматдан мә'лум олур ки, мүәллиф һәмин бәһсләрә даир русча вә харичи дилләрдә јазылмыш бир чох мәнбәләри охумуш вә онлардан јарадычы шәкилдә истифадә етмишдир.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, «Түрк дили вә әдәбијјаты үсули-тәдриси» китабында Азәрбајчан дили тәдриси илә гәтијјән әлагәси олмајан «Дил вә фәлсәфә», јахуд «Түрк сәрфинин тарихчәси» кими бөјүк һәчмли бәһсләрә јер верилмиш вә ана дили тәдриси методикасынын бир сыра мүһүм мәсәләләри көлкәдә бурахылмышды.

Мәсәлән, һәмин әсәрдә грамматика тәдрисинин ајры-ајры мәсәләләри, шифаһи нитгин инкишаф етдирилмәси јоллары, лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, Азәрбајчан дилинә даир синифдәнкәнар көрүләчәк ишләр вә с. һаггында изаһат верилмәмишдир.

1932-чи илдә профессор Б. Чобанзадә Ч. Мәммәдзадә илә бирликдә «Түрк дилинин методикасы» адлы китабча нәшр етдирмишләр. 48 сәһифәдән ибарәт олан бу әсәрдә мүәллифләр педтехникум вә пединститут тәләбәләри үчүн Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасына даир бә'зи мә'луматлар вермишләр. Бурада:

1) политехник мәктәбләрдә дил дәрсләринин мөвгеји вә јени дил програмларынын әсаслары; 2) савад тәдриси үсуллары; 3) имла вә онун тәдрис үсуллары; 4) гираәт тәдрисинин үсулу; 5) грамерин тәдрис үсуллары; 6) дил мүәллиминин синифдәнхарич ишләри һаггында; 7) түрк дилинин гејри-

түрк мәктәбләриндә тәдриси сәрлөвһәләри алтында ајры-ајры мәгалә шәклиндә изаһат вардыр.

Һәмин китабча ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи ил 5 сентјабрда «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» вә 1932-чи ил 25 августда «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програмлары вә режими һаггында» адлы тарихи гәрарларындан сонра јазылмыш илк методик вәсаит олдуғундан ајры-ајры нөгсанларына бахмајараг дөвру үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи ил 5 сентјабр вә 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарларындан сонра артыг педагожи мәтбуатда ибтидаи вә орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин мүхтәлиф саһәләринә даир мәгаләләр нәшр олунмаға башланыр ки, әлбәттә, бунларын һамысы һаггында бурада данышмаг мүмкүн дејилдир.

1942-чи илдә Г. Әләкбәрли, Ј. Зејналов, Ә. М. Гафарлы вә М. Әләкбәровун јаздыглары «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили методикасы» адлы мүкәммәл китаб Бакыда нәшр олунмушдур. Педагожи мәктәбләр үчүн методик бир вәсаит кими јазылмыш бу гијмәтли әсәр, ибтидаи мәктәбдә дил методикасынын әсас мәсәләләрини кениш вә ардычыл шәкилдә әһатә етдијиндән вахты илә Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән мүкафатланмышды.

1946-чы илдә Ј. Зејналовун ибтидаи мәктәб мүәллимләри үчүн јаздығы «Һүснхәт тә'лими» адлы көзәл методик вәсаити дә чапдан чыхмышды.

Кет-кедә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасына даир әсәрләрин дә нәшринә бөјүк бир еһтијач һисс олунмаға башланыр. Һәмин еһтијачы гисмән дә олса, тә'мин етмәк мәгсәди илә А. Абдуллајевин 1945-чи илдә «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили» (методик вәсаит); 1951-чи илдә һәмин мүәллифлә бирликдә Н. Һачыјев вә И. Әлизадәнин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили» китабы; 1956-чы илдә А. Абдуллајевин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» вә 1958-чи илдә «Азәрбајчан дили тәдрисинин тарихинә даир», јенә һәмин мүәллифин 1960-чы илдә «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1961-чи илдә «Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы», 1962-чи илдә «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1964-чү илдә «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1966-чы илдә «Азәрбајчан дили тәдриси тарихиндән» вә «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында», 1968-чи илдә, јенидән ишләниб тамамланмыш «Орта

2*

мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы», 1968-ҹи илдә досент Ј. Кәримовла бирликдә нәшр етдирдикләри «Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдрисинин методикасы», јенә 1968-ҹи илдә «Нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти» китаблары; Ә. Әфәндизадәнин 1954-ҹү илдә «V—VII синифләрдә шакирдләрин орфографик сәһвләри вә онларла мүбаризә етмәк јоллары һаггында» вә 1958-ҹи илдә «Грамматик тәһлил һаггында», 1964-ҹү илдә «Јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәнилмәси јоллары» адлы китаблары; 1956—1966-ҹы илләрдә Азәрбајҹан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун елми ишчиләри: Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов, М. Һәсәнов вә Ј. Әфәндијев тәрәфиндән јазылмыш ики ҹилдлик «Азәрбајҹан дилинин тәдриси» китаблары, јенә дә һәмин институтун 1967-ҹи илдә нәшр етдирдији «Әсәрләри» вә профессор Б. Әһмәдовун «Ана дили дәрсләриндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары», досент Ә. Фәрәҹовун «Грамматик мәфһумларын мәнимсәнилмәси», 1968-ҹи илдә досент Ә. Әфәндизадәнин «Азәрбајҹан дили орфографијасы тәдрисинин елми әсаслары», досент К. Микајыловун «Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси» вә с. бир сыра башга әсәрләри көстәрмәк олар.

Азәрбајҹан дили тәдриси методикасынын мүхтәлиф саһәләрини елми ҹәһәтдән тәдгиг едиб ишыгландырмагда, јахшы мәктәб вә габагҹыл дил мүәллимләринин бу саһәдәки иш тәҹрүбәләрини өјрәнмәк вә јајмагда «Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә шәклиндә бурахылан «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин дә мүәјјән фәалијјәти вардыр.

Азәрбајҹан дилинин грамматикасы үзрә мәктәб дәрсликләринә кәлинҹә бурада да дилчи алим вә методистләримиздән: профессор Ә. Дәмирчизадә, профессор М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә вә С. Ҹәфәров; Абдулла Шәриф, Абдулла Тағызадә, Идрис Һәсәнов, Әзиз Әфәндизадә, Јәһја Кәримов кими мүәллифләр илләрдән бәри чалышараг, грамматика дәрсликләри јазмаг, елми грамматикадан мәктәб грамматикасы һазырламагда, дил програмларынын гајдаја салынмасында хүсуси фәалијјәт вә хидмәт көстәрмишләр. Бу мүәллифләрин мүхтәлиф вахтларда тәртиб етдикләри дәрсликләр илләрлә мәктәбләримиздә истифадә олунмуш вә бә'зиләринин ки, исә елә бу күн дә истифадә олунмагдадыр.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» чыхардығы гәрара ујғун олараг, һазырда Азәрбајҹан дилинин тәдрисини даһа да јахшылашдырмаг, онун кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији бир сыра тәдбирләр көрмүшдүр: сәккизиллик мәктәбләр үчүн «Азәрбајҹан дили» програмы чапдан чыхмыш, Азәрбајҹан дили үзрә јени тәләбләрә ҹаваб верә биләҹәк дәрсликләр тәртиб етмәк үчүн мүәллифләр һеј'әти мүәјјәнләшдирилмиш вә бир сыра методик васитин нәшр олунмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Хошбәхт халгымыз даһи рәһбәримиз В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллик јубилејини вә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 50 иллијини бөјүк бир севинҹ вә шадлыг һисси илә гаршылајыр. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәмиз: елм, мәдәнијјәт, техника, тәсәррүфат вә халг маарифи саһәсиндә мисилсиз наилијјәтләр әлдә етмишдир. Биз бүтүн бу мүвәффәгијјәтләримиз вә гәләбәләримиз үчүн Коммунист Партијасы вә Совет дөвләтинин јарадыҹысы бөјүк Ленинә миннәтдарыг.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘН КЕРИДӘ ГАЛАН ШАКИРДЛӘРЛӘ ИШЛӘМӘК ТӘҸРҮБӘСИНДӘН*

Әмирхан СҮЛЕЈМАНОВ,

Дашкәсән рајону, Әмирвар кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими.

Јени тәдрис програмларына кечилмәси илә әлагәдар олараг шакирдләрин тә'лим-тәрбијәси ишини јахшылашдырмаг үмумтәһсил мәктәбләри гаршысында дуран мүһүм вәзифәдир.

Мә'лумдур ки, мүхтәлиф фәнләр үзрә тә'лимин мүвәффәгијјәти мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси вәзијјәтиндән чох асылыдыр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр өз ана дилиндә јахшы вә дүзкүн данышмаг, охумаг, јазмаг вәрдишләринә јијәләнмәјибләрсә, һеч вахт онлар башга фәнләрдән мүвәффәг ола билмирләр. Она көрә дә сон дөврләрдә орта мәктәбдә ана дилинин тәдрисинә бөјүк диггәт јетирилир.

Шакирдләрин өз ана дилини нә дәрәҹәдә мәнимсәмәси дил-әдәбијјат мүәллимләриндән чох асылыдыр. Әкәр мүәллим өз дәрсини јүксәк сәвијјәдә гурарса, нечә дејәрләр, шакирдләрин охумасы үчүн ҹан јандырарса, онун шакирдләри һәмин фәнни севәҹәк вә јүксәк мүвәффәгијјәт газанаҹаглар. Лакин бә'зән шакирдләрин бу вә ја дикәр фәндән мүвәффәгијјәтсизлији мүәллимдән јох, мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән баш верир. Мәсәлән, бир шакирд һәр һансы сәбәб үзүндән дәрс бурахыр вә өз јолдашларындан кери галыр. Ону да дејим ки, бу саһәдә шәһәр мәктәбләриндә вәзијјәт кәнд мәктәбләринә нисбәтән јахшыдыр.

Шакирдләрин керилијинә гаршы мүбаризә апараркән, һәр шејдән әввәл, бу керилији јарадан сәбәбләри арадан галдырмаг лазымдыр. Чүнки шакирдин кери галмасы, нечә дејәрләр, мүәллимин јүкүнү ағырлашдырыр. Мүәллим һәмин керидә галан шакирдләри габагчыллар сырасына чыхартмаг үчүн хејли әмәк сәрф етмәли олур.

Мән Азәрбајҹан дилиндән керидә галан шакирдләрлә мәшғул оларкән мүхтәлиф васитә вә јоллардан истифадә етмәјә чалышырам. Һәр шејдән әввәл, дәрс заманы һәмин шакирдләри диггәт мәркәзиндә сахлајырам. Истәр кечмиш дәрсин сорғусу заманы, истәрсә дә мүстәгил иш заманы тез-тез һәмин шакирдләрлә мәшғул олурам. Әкәр керидә галан шакирд верилән суала ҹаваб верә билмирсә, јахуд тапшырығы јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкирсә, јахшы охујан шакирди галдырыб суалын ҹавабыны сорушур вә зәиф шакирдә онун дедикләрини тәкрар етдирирәм.

Бә'зән дә әксинә оларак, чалышган шакирдләрин ҹавабларында олан сәһвләри дүзәлтмәји зәиф шакирдләрә тәклиф едирәм; зәиф шакирдләрин мүвафиг ҹавабларыны исә гијмәтләндирир, ја да тә'рифләјирәм. Онда шакирд өз гүввәсинә инанмаға, јолдашынын ҹавабларындакы нөгсанлары дүзәлтмәк үчүн әл галдырмаға сә'ј көстәрир. Шакирдләрдә өз гүввәләринә инам һиссинин тәрбијә едилмәсинин мүһүм әһәмијјәтини нәзәрә алараг, гүввәтли шакирдләрин ҹавабларында бурахылмыш нөгсанлары дүзәлтмәк үчүн зәиф шакирдләри јазы тахтасы гаршысына чағырырам. Беләликлә, дәрси һәвәслә динләјән, лакин өзүнә инамы олмајан шакирдләри данышмаға, ҹаваб вермәјә мәҹбур едирәм.

Адәтән зәиф шакирдин нитги дә зәиф олур. Буна көрә белә шакирдләрин ҹавабларында нитгләринин дүзкүнлүјүнә, ардычыллығына, мәнтигилијинә наил олмаға хүсуси диггәт јетирирәм.

Һәмин шакирдләр грамматик гајда вә тә'рифләри сөјләјәркән бу гајда вә тә'рифләрин мәзмунуну изаһ етмәји, өзүнүн мүстәгил сурәтдә тапыб дүзәлтмәји, мисалларла әсасландырмағы онлардан тәләб едирәм. Чалышырам ки, дикәр һәр бир шакирд мүхтәлиф грамматик һадисәләр үзәриндә мүшаһидә апарсын, тәһлил етсин, тутушдурараг охшарлыг вә фәрги тапсын, конкрет фактлара әсасән үмумиләшдирмә апарсын,

* «Педагожи мүһазирә» материалларындан.

шуурлу сурәтдә əгли нәтичә чыхарсын, ону практикада тәтбиг едә билсин.

Зәиф охујан шакирдләрин габагчыллар сырасына чыхарылмасы үчүн истифадә етдијим васитәләрдән бири дә гүввәли шакирдләрин керидә галанлара көмәјинин тәшкилидир. Мән бир-бирилә гоншулугда јашајан мүнасиб ушагларын бир јердә дәрсә һазырлашмасына чалышырам. Доғрудур, бә'зи валидејнләр бу ишә разы олмаг истәмирләр. Лакин мән синиф рәһбәринин вә мәктәб валидејн комитәсинин көмәји илә буна наил олурам. Бу иш өз көзәл нәтичәсини верир. Аз бир вахтда һәмин шакирдләрдә — керидә галан шакирдләрдә хејли ирәлиләјиш ачыг-ашкар һисс олунур.

Бундан әлавә, зәиф охујан шакирдләрин өз үзәриндә даһа чох чалышмасына сә'ј көстәририм. Бу мәгсәдлә ев тапшырыгларындан мүнтәзәм истифадә едирәм. Һәмин шакирдләрә гүввәләринә ујғун хүсуси тапшырыглар верирәм. Әлбәттә, онлары һәддиндән артыг тапшырыгла јүкләмирәм. Зәиф охујан шакирдләрә хүсуси тапшырыглар верәркән башга фәнн мүәллимләри илә мәсләһәтләшир, һәр күн јох, јалныз мүәјјән күнләрдә әлавә тапшырыглар верирәм. Һәм дә тапшырыг верәркән һәр шакирдин гүввәсини нәзәрә алмаға чалышырам. Әввәлчә садә тапшырыглар вә кетдикчә даһа кениш вә мүрәккәб тапшырыглар верирәм. Мәсәлән, сифәтин дәрәчәләрини кечәркән, әввәл бу дәрәчәләрә аид јалныз бир нечә мисал јазмағы, сонракы дәрсләрдә еjни сифәтләри мүхтәлиф дәрәчәләрдә ишләтмәји вә һәмин мисаллара аид чүмләләр гурмағы тәләб едирәм.

Ев тапшырығыны јохлајаркән шакирдләрин тәкчә грамматик гајдалара нечә әмәл етдикләрини дејил, дүзкүн јазы гајдаларына нечә вә нә дәрәчәдә риајәт етдикләрини дә јохлајырам. Чүнки тапшырыглары биртәрәфли јохладыгда шакирдләр јазы гајдаларына фикир вермир вә бу саһәдә чидди нөгсанлар бурахырлар.

Бундан башга, јахшы јаза билмәјән шакирдләрә мүхтәлиф орфографик тапшырыглар верирәм. Мән өз иш тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, шакирдләр јазылышы чәтин сөзләрдә сәһвләрә даһа чох јол верирләр. Одур ки, һәр һәфтәдә бир дәфә Азәрбајчан дили дәрсинин 10—12 дәгигәсини јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәсинә сәрф едирәм. Бу мәгсәдлә јазы тахтасыны үч бәрабәр һиссәјә бөлүр вә һәр шакирди бир графада ишләдирәм; мәним диктә етдијим сөзләри онлар јазыр

вә чәтин орфограмларын алтындан хәтт чәкирләр. Мүсаһибә јолу илә һәмин сөзләр орфографик чәһәтдән тәһлил олунур вә нәһајәт, бүтүн шакирдләр онлары лүғәт дәфтәрләринә јазырлар. Мән бу заман чәркәләрарасы кәзәрәк шакирдләрин «фәалијјәтинә» нәзарәт едирәм.

Шакирдләрин чоху грамматик гајда вә ганунлары сөјләјир, лакин һәмин гајдалара аид мисаллар тапмагда вә ја верилмиш тапшырығы јеринә јетирмәкдә, чүмлә тәһлилиндә чәтинлик чәкирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, шакирд сөјләдији грамматик гајданы механики олараг әзбәрләмиш, онун мә'насыны исә мәнимсәјә билмәмишдир. Она көрә дә һәмин шакирдләри ән чох грамматик чалышмалар үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Мән бу чалышмалар заманы ән чох зәиф охујан шакирдләрлә мәшғул олурам. Јахшы охујан шакирдләрә мүәјјән тапшырыглар верирәм, сонра исә зәиф охујан шакирдләрдән бирини вә ја икисини ајаға галдырырам. Бунларын бириндән шифаһи сорушур, дикәрини јазы лөвһәсиндә ишләдирәм. Бу да онларын фәаллашмасына, ирәли кетмәсинә хејли көмәк едир. Мәсәлән, VII синифдә мүбтәда будаг чүмләсини кечәркән шакирд З. һәмин будаг чүмләнин хүсусијјәтини сөјләјир, мисал да дејир, лакин мисалы (Бир ај чәкмәди ки, Надирә сәккиз чүт јун әлчәк тохујуб, бир тәрәфә јығды) изаһ едә билмирди. Һәмин чүмләнин изаһыны ја башга бир шакирдә тапшырыр, ја да өзүм изаһ едирәм. Сонра исә ејни типли чүмләләрә аид чалышмалар апарырам.

Мә'лум олдуғу кими һәр бир шакирдин савад дәрәчәси ән чох онун јазысы илә мүәјјән едилир. Зәиф охујан шакирдләрин јазысы да нөгсанлы олур. Она көрә дә мүхтәлиф нөвлү јазы ишләри апараркән бу шакирдләри диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр.

Һәр бир шакирдин нә дәрәчәдә јазы вәрдишинә малик олдуғуну, онларын јазыда бурахдыглары сәһвләрин характерини вә бу сәһвләрин һансы сәбәб үзүндән баш вердијини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәк, керидә галанларла апарылачаг ишдә мүһүм рол ојнајыр.

Бизим мәктәбдә V синфә кечән шакирдләрин чохунун хәтти пис олур. Онлар ајры-ајры һәрфләри, һәрф үнсүрләрини дүзкүн јаза билмирләр. Белә шакирдләрлә даһа чох ишләмәк, онларын савадлы, тәмиз, көзәл јазы вәрдишләринә наил олмасы үчүн хејли чалышмаг лазым кәлир. Бу мәгсәдлә мән һәмин шакирдләр үчүн габагчадан хүсуси тапшырыглар һазыр-

лајырам. Хәтти пис олан шакирдләрдән бә'зиләрини һәтта ибтидаи мәктәбин I синфинә мәхсус үччызыг маили хәтли дәфтәрләр үзәриндә ишләдирәм. Һәмин дәфтәрләрдә һәрфләрә, онларын үнсүрләринә, бирләшмәләринә аид нүмунәләр вә мүвафиг сөзләр јазырам. Онларын дүзкүн вә һүснхәт тәләбләринә ујғун олараг јазылмасына мүнтәзәм вә чидди нәзарәт едирәм. Әкәр шакирд дәфтәрдәки нүмунәләрә дүзкүн әмәл етмирсә ону икинчи дәфә һәмин тапшырыг үзәриндә ишләмәјә мәчбур едирәм.

Шакирдләрин дүзкүн вә сәлигәли јазмасында мүхтәлиф јазы нөвләри үзрә мөвзу вә ја мәтнләрин дүзкүн сечилмәсинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүхтәлиф јазы нөвләри үзрә шакирдләрин бурахдыглары сәһвләр онларын орфографик гајдалары мөһкәм билмәмәләриндән вә һәм дә јерли шивә хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир.

Јазы ишләрини ән кечи 3—4 күнә тәсһиһ едәрәк шакирдләрә чатдырырам. Јазы ишләринин тәсһиһини јубатмаг шакирдләрин өз јазыларына гаршы марағыны зәифләдир.

Јазылары јохлајаркән орфографик сәһвләрин алтындан ики хәтт чәкирәм. Зәиф охујан шакирдләрин бурахдыглары сәһвләрин исә дүзкүнүнү үстүндән јазырам. Лакин һеч дә һәмишә белә һәрәкәт етмәк олмаз. Чүнки онда шакирдин јазы вәрдиши инкишаф едә билмәз. Она көрә дә тәдричән зәиф охујан шакирдләрин дә өз јазыларында бурахдыглары сәһвләри онларын өзләринин тапмасына наил олмаға чалышырам.

Бә'зән тез-тез белә һаллара раст кәлирәм: шакирд сөзү јазаркән сәһв бурахыр, лакин јаздығыны она јохламағы тәклиф етдикдә о, тез сәһвини дүзәлдир, бу вә ја дикәр орфограм һаггында дүзкүн изаһат верир. Мәһз она көрә дә јазы ишләриндә бурахылмыш сәһвләр үзәриндә ишләркән, мән һәр шакирдин хүсусијјәтини өјрәнир, буну нәзәрә алараг, ајры-ајры шакирдләрлә мүвафиг иш апарырам.

ГОШМАЛАРЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН*

Әзизә НУРИЈЕВА,
Бакы шәһәри, Әзизбәјов рајону, 117 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

Азәрбајчан дили үзрә јени програмын ән мүһүм тәләбләриндән бири будур ки, шакирдләрә грамматикадан өјрәтдијимиз һәр һансы бир гајда, мүәјјән дил һадисәси шакирдә такчә нәзәри билик вермәклә мәһдудлашмамалыдыр, онларын нитгини һәртәрәфли инкишаф етдирмәк мәгсәди күдмәлидир.

Шакирдләрин истәр шифаһи вә истәрсә дә јазылы нитгинин инкишафында әсас нитг һиссәләри кими, көмәкчи нитг һиссәләринин дә ролу бөјүкдүр. Доғрудур, илк бахышда елә һисс олунур ки, көмәкчи нитг һиссәси икинчи дәрәчәли рола маликдир; бунун үстүндән сәтһи кечмәк дә мүмкүндүр. Чүнки бунлар ајрылыгда һеч бир мә'на ифадә етмир. Һалбуки нитгимиздә көмәкчи нитг һиссәләри сон дәрәчә мүһүм рол ојнајыр. Сөзләри, чүмләнин компонентләрини бир-биринә бағлајыр, сөзләр арасында мүнасибәт јарадыр, фикрин ифадәсинә мүхтәлиф мә'на чаларлыглары верир вә с. Көмәкчи сөзләрдән нитгдә мәһарәтлә истифадә етмәк бачарығына јијәләнмәк үчүн шакирд бу саһәдә һәм нәзәри билијә, һәм дә әмәли вәрдишләрә јијәләнмәлидир.

Буну нәзәрә алараг мән Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә көмәкчи нитг һиссәләрини шакирдләрин мүкәммәл мәнимсәмәләринә дә хүсуси диггәт јетирмәјә чалышырам. Бу мәгаләмдә мән һәмин саһәдәки иш тәчрүбәмин анчаг кичик бир һиссәсиндән бәһс етмәји гаршыма мәгсәд гојмушам.

Програмда гошмаларын мәнимсәдилмәси үчүн 9 саат ај-

* «Педагожи мүһазирә» материалларындан.

рылмышдыр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу саатлардан сәмәрәли истифадә едилдикдә шакирдләр гошманы там мәнимсәјә билир.

Програм материалынын планлашдырылмасында чох дүзкүн олараг һәмин 9 саатдан 4-ү јени билијин верилмәсинә, 3 сааты әмәли чалышмалара, 2 сааты исә јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә ишин апарылмасына ајрылмышдыр. Мән бу сәтирләрдән сәмәрәли истифадә етмәклә гошмалары там мә'насы илә шакирдләрә мәнимсәдирәм.

Мән әмәли чалышмалар үчүн ајрылмыш саатлардан даһа сәмәрәли истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирир вә мүвәффәгијјәтимин башлыча сәбәбини бунда көрүрәм.

Гошмаларын мә'на нөвүнә аид чалышмалара һәср етдијим дәрсдә әввәлчә гошмаларын ајры-ајрылыгда мә'на нөвләрини вә онларын тәләб етдикләри һаллары сорушурам. Сонра бүтүн синфин диггәтини дәрслијин (I һиссә) 156-чы сәһифәсиндәки 465 нөмрәли тапшырыгдакы чәдвәлә чәлб едирәм. Һәмин чәдвәл әсасында 6 вариантлы тапшырыг верирәм.

Јијәлик һал илә ишләнән гошмалар	Јөнлүк һал илә ишләнән гошмалар	Чыхышлыг һал илә ишләнән гошмалар	Һәм јијәлик, һәм дә јөнлүк һал илә ишләнән гошмалар
үчүн, илә, тәк, үзрә, ичрә	дәк, чан, (чән), хас, тәрәф, доғру, лајиг, јахын, гаршы, сары, мәхсус, аид, ујғун, нисбәтән, көрә, әсасән	габаг, дал, әввәл, јан, бәри, башга, гејри, узаг, јухары, ашағы, ирәли, кери, әлавә, јахын, сонра, ајры, өзкә, ичәри, өтрү	кими, гәдәр

I вариант. Мәсафә гошмаларыны чәдвәлдән сеч вә ичәрисиндә бу нөв гошма олан 3 чүмлә тәртиб ет.

II вариант. Бәнзәтмә вә фәргләндирмә гошмаларыны сеч вә 2-си бәнзәтмә, 2-си фәргләнмә гошмасы олмагла 4 һәмин гошмалы чүмлә тәртиб ет.

III вариант. Заман гошмаларыны сечмәклә 3 чүмлә тәртиб ет.

IV вариант. Сәбәб-мәгсәд вә биркәлик гошмаларыны сечмәклә 3 чүмлә тәртиб ет.

V вариант. Чәдвәлдә верилмиш гошмалардан анчаг битишик јазыланлары сеч вә онлары чүмләдә ишләт.

Бүтүн синиф мәшғул оларкән јазы тахтасына 4 шакирд чағырырам. Онлардан габагчадан һазырладығым карточкалар әсасында сорушурам.

Карточка № 1

Илә гошмасынын јазылыш гајдасыны изаһ етмәклә ону чүмләләрдә ишләт.

Карточка № 2

Чан, чән, дәк, тәк гошмаларына аид чүмләләр гур, онларын һәм мә'на вә һәм дә јазылыш фәргини изаһ ет.

Карточка № 3

Гошманын там вә мә'на нөвүнү, һансы һалда ишләндијини мүәјјән ет.

Јури Гагариндән әввәл космоса һеч ким учмамышдыр.

Карточка № 4

Еләбир чүмлә тәртиб ет ки, ичәрисиндә мәгсәд гошмасы олсун, онун тәләб етдији һалы сөјлә.

Шакирдләр сәрбәст ишләрини гуртардыгдан сонра чавабларын дүзкүнлүјү (шакирдләрлә бирликдә) мүәјјән едилир, чаваб верәнләр әлавә суаллара да чавабвердикдән сонра биликләри гијмәтләндирилир.

Јазы тахтасындакылардан сонра синфә верилмиш тапшырығы мүзакирә едир, нөгсанлары ашкара чыхарырыг. Бу заман һәм мәним, һәм дә јолдашларыны марагландыран суаллара чаваб верән шакирдләрдән бир-ики нәфәринин билијини гијмәтләндириб, журнала јазырам. Даһа сонра шакирдләрә «Зоопаркда» мөвзусунда кичик һәчмли бир инша јазмағы вә орада гошмалардан истифадә етмәји тапшырырам. Будур, јеринә јетирилмиш белә иншалардан бири илә таныш олаг:

«Бу күн мән мәктәбә һамыдан габаг кәлмишдим. Мүәллимин вә шакирдләрин кәлмәсини бөјүк марагла көзләјирдим. Автобус кәләнә кими бүтүн јолдашларым да кәлиб чыхды. Биз зоопаркадәк автобусла кәлдик. Зоопаркда биздән башга ајры мәктәбин шакирдләри дә вар иди.

Биз бурадакы һејванлара бөјүк марагла бахырдыг. Орадан чыхандан сонра јенә автобуса отурдуг. Машынымыз гәсәбәмизә тәрәф јолланды».

Бах, кичик бир иншада шакирд 9 гошма ишләдә билмишдир. Белә ишарәләрдән бир нечәсини шакирдләрә охутдуруб орадакы гошмалары тәһлил етдирирәм. Беләликлә, апардығым бу иш шакирдләрә гошмалар мөвзусу үзрә газандыглары нәзәри биликләри әмәли сурәтдә тәтбиг едә билмәк бачарығыны ашыламагда мүһүм рол ојнајыр.

Тәчрүбәмдән ајдын олмушдур ки, шакирдләр гошмалары нәзәри чәһәтдән билсәләр дә, мүстәгил јазыларында онлардан јерли-јериндә истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Буну нәзәрә аларат мән «Гошмаларын ишләдилмәси» мөвзусу үзәриндә дә хүсуси олараг дајанырам, һәмин мөвзунун тәдрисиндә мүгајисә пријомундан кениш истифадә едирәм. Бу, һәм мөвзунун там мәнимсәнилмәсинә, һәм дә морфолокија үзрә бундан әввәл верилмиш бир сыра биликләрин тәкрарына сәбәб олур.

Әлбәттә, дәрсә әввәлчәдән план тәртиб етмәк, әјани вәсаит вә карточкалар дүзәлтмәклә һазырлашырам.

Шакирдләрин марағыны мөвзу әтрафында чәмләшдирмәк мәгсәди илә бир кириш мүсаһибәси кими дилимизин зәнкинлијиндән, көзәл, мәдәни данышыг үчүн сөзләр сечиб данышмағын, онларын дүзкүн јериндә ишләтмәјин хејриндән данышырам.

Јени материалын өјрәдилмәсинә ашағыдакы әјани вәсаит үзәриндә мүсаһибәдән башлајырам.

1. **Габаг** космос фәтһ едилмәмишди.
2. Јахшы икид далы көзләр, јахшы ат **габағы.**
3. Космоса Јури Гагариндән **габаг** учан олмамышдыр.
4. **Габаг** пилләдә дурмуш адамы мән һарада исә көрмүшдүм.

Шакирдләрә тапшырырам ки, гырмызы рәнклә јазылмыш сөзләрә диггәт етсинләр вә һәмин сөзләр һаггында өз рә'јләрини сөјләсинләр. Әлбәттә, рә'јләрин һамысы әввәлчә һеч дә дүзкүн сөјләнилмир, мүбаһисәјә сәбәб олур. Һәрә өз билијинин доғрулуғуну сүбут етмәјә чалышыр.

Бу дөрд чүмлә үзәриндә апардығым кириш мүсаһибәси мөвзуја шакирдләрин марағыны артырмаг вә диггәтини чәлб етмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Мән јүрүдүлән мүһакимәләрин даһа дүзкүнүнү тәсдиг едәрәк, ајдынлашдырырам ки, биринчи чүмләдә **габаг** сөзү һәрәкәтин заманыны билдирдијиндән заман зәрфи, икинчи чүмләдә әшја билдириб, һалландығындан, исим, үчүнчү ајрылыгда мә'на ифадә етмәјиб анчаг һалланмыш сөзлә бирликдә ишләндијиндән гошма, дөрдүнчү чүмләдә исә әламәт билдириб һансы суалына чаваб вердијиндән сифәтдир.

Јалныз бундан сонра мән «Гошмаларын ишләдилмәси» мөвзусунун изаһына башлајырам.

Һазырладығым әјани васитәни нүмајиш етдирирәм.

Анчаг гошма кими ишләнәнләр	Һәм гошма, һәм дә башга нитг һиссәси кими ишләнәнләр
үчүн, өтрү, дәк, үзрә, ичрә, көрә вә с.	габаг, јан, дал, бәри, ичәри, ајры, өзкә, гејри, доғру, јахын, гаршы, әввәл вә с.

Гејд едирәм ки, биринчи һиссәдәки гошмалар һәмишә анчаг гошма кими ишләнирләр, әлавә һеч бир мә'на дашыма габилијјәтинә малик дејилләр.

Һәмин гошмалары шифаһи олараг шакирдләр чүмләләр ичәрисиндә ишләдәрәк, јери кәлмишкән онун һәм мә'на нөвүнү, һәм дә тәләб етдији һалы мүәјјән едирләр.

Сонра диггәтләрини әјани васитәнин II һиссәсинә чәлб едирәм. Бурада 12 сөз јазылдығындан һәрәсинә 2 гошма дүшмәклә 6 нөв чалышма верирәм. I сырада әјләшәнләр **габаг, јан** сөзләрини; II сырадакылар **дал, бәри** сөзләрини; III сырадакылар **ичәри, ајры** сөзләрини; IV сырадакылар **өзкә, гејри** сөзләрини; V сырадакылар **доғру, јахын;** VI сырадакылар исә **гаршы, әввәл** сөзләрини һәм гошма, һәм дә башга нитг һиссәләриндән бири кими ишләдирләр. Иш јеринә јетирилдикдән сонра һәр сырадакы 1—2 шакирдә јаздыгларыны тәһлил етдирирәм.

Даһа сонра јазы тахтасына 4 шакирди чағырараг һазырладығым карточкалар әсасында чаваб вермәләрини тәклиф едирәм (јазы тахтасында). Һәмин карточкалардан бир нечәси илә таныш олаг:

Карточка № 1

1. Ајры кәзмәк сәни јолдашларын арасында һөрмәтдән салар.
2. Ајры шәһәрләрдә кәзсәм дә гәлбим јенә Бакы илә дөјүнүр.
3. Сәндән ајры кимим вар ки, үрәк сиррими она сөјләјим.
4. (Ајры сөзүнү изаһ ет).

Карточка № 2

«Ичәри» сөзүнү 4 чүмләдә 4 нитг һиссәси кими ишләт.

Карточка № 3

«Әввәл» сөзүнү һәм гошма, һәм дә зәрф кими ишләт.

Карточка № 4

Пландан әлавә топланмыш памбыг машынларла мәнтәгәјә јола салынды.

(Гошмалары там, мә'на нөвүнү мүәјјән ет вә онлардан бирини бир чүмләдә башга нитг һиссәси јериндә ишләт). Нәһајәт, бир нечә чүмләдән ибарәт сечмә (изаһлы) имла апарырам.

1. Баһар үрәк ачан көзәллији илә бизим елләрә кәлир.
2. Адил китабы ахырачан чох маратла охуду.
3. Гар дизәдәк галхмышды.
4. ...Ачыр пијалә тәк ағзыны занбаг...

Шакирдләр анчаг гошмалары сечиб јазыр вә габағында изаһат верирләр.

Мәсәлән: Илә бирләлик гошмасыдыр, һәм битишик, һәм дә ајры јазылыр. Ајры јазыларкән **ла-лә** шәклиндә ифадә олунур. Бурада она көрә ајры јазылмышдыр ки, гошулдуғу сөз саитлә битир.

Бүтүн бунлардан сонра евә тапшырыг (дәрсликдән 102 нөмрәли параграфы өјрәнмәји вә 462—463 нөмрәли тапшырыглары јеринә јетирмәји) верирәм. Тапшырыг өзү дә јарадычы характер дашыјыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ МАТЕРИАЛЛАРЫ НҮМУНӘЛӘРИНДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ*

Јусиф МӘҺӘРРӘМОВ,
Фүзули рајону, Мирзәчамаллы кәнд сәккизиллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

Грамматика дәрсләриндә ајры-ајры мөвзуларын изаһы үчүн мүхтәлиф бәдии әсәрләрдән мүвафиг мисаллар кәтирилмишдир.

Бунунла белә, V—VIII синифләрдә дил дәрсләринин тәдриси заманы әдәбијјат материаллары нүмунәләриндән дә истифадә едилмәси лазым кәлир. Чүнки әдәбијјатдан кечилмиш мөвзулардан дил дәрсләриндә мүнтәзәм истифадә едилмәси дәрсин јахшы мәнимсәнилмәсинә вә мөһкәм јадда галмасына сәбәб олур. Буну нәзәрә алараг мән бу вә ја дикәр мөвзунун изаһы заманы дәрсликдә верилмиш нүмунәләрлә јанашы мүвафиг әдәбијјат материалы нүмунәләриндән истифадә едирәм.

Сөз јох ки, ајры-ајры грамматик мөвзуларын өјрәдилмәсиндә бизим истифадә етдијимиз әдәби материаллар бүтүн мүәллимләрин иш тәчрүбәси үчүн әвәзедилмәз бир нүмунә ола билмәз. Ејни дил материалынын өјрәдилмәсиндә мүхтәлиф нөв әдәби материалдан истифадә етмәк мүмкүндүр. Лакин һәр һансы нөв әдәби материалдан истифадә едилир едилсин, бурада әһәмијјәтли чәһәт бундан ибарәтдир ки, әввәлчәдән һазырланмыш һәмин дидактик материал мүәллимин тәд-

* «Педагожи мүһазирә» материалларындан.

рис ишини асанлашдырыр вә шакирдләрин һәмин дәрсә гаршы марағыны хејли артырыр.

Одур ки, мән V синифдә сөзләрин гурулушча нөвләрини изаһ едәркән әдәбијјат дәрсиндән шакирдләрә таныш олан Низами Кәнчәвинин «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндән ашағыдакы парчаны хатырладыр вә тәклиф едирәм ки, һәмин парчадакы садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләри көстәрсинләр.

Бир кефли дарға кәлиб евимдә мәни сөјдү,
Салыб тәпик алтына дојунча дөјдү, дөјдү.
Мән күнаһсыз гарынын сачларына атды әл,
Үзү үстә сүрүдү евдән чөлә әлбәәл...
Деди: «Еј гозбел гары, сөјлә, филан кечәдә,
Филанкәси ким вурду јашадығын күчәдә?..».

Шакирдләр әзбәр билдикләри бу парчадан **дарға, ев, гары, сач, әл, чөл, кечә, күчә** кими сөзләрин садә; **кефли, күнаһсыз** сөзләринин дүзәлтмә вә **гозбел, филанкәс** сөзләринин исә мүрәккәб сөзләр олдуғуну көстәрир вә сөзләри гурулушуна көрә тә'јин етмәји даһа јахшы мәнимсәјирләр. Јахуд мәнсубијјәт билдирән шәкилчиләри өјрәдәркән бир шакирдә Н. Кәнчәвинин «Аз данышмағын көзәллији» ше'риндән бир парча әзбәр сөјләдирәм.

Фәрз едәк ки, һәмин шакирд ашағыдакы парчаны әзбәр сөјләјир:

Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар.
Бир инчи сафлығы варса да суда,
Артыг ичиләндә дәрд верир су да.
. . . .
Аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмаз,
Чох сөзүн кәрпич тәк гијмәти олмаз.

Һәмин ше'р парчасыны бир шакирдә јазы тахтасында, о бириләринә исә дәфтәрдә јаздырыр вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин алтындан хәтт чәкмәји тапшырырам. Шакирдләр һәмин парчадан ләтафәти сөзүндәки **и**, сафлығы сөзүндәки **ы**, мә'насы сөзүндәки **сы** мәнсубијјәт билдирән шәкилчиләрин алтындан хәтт чәкир, онун һансы шәхсә аид олдуғуну көстәрирләр.

Сифәт һаггында мә'лумат верәркән исә А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән ашағыдакы һиссәни синифдә шакирдләрә охудурам: «Гышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди. Көјләр јаслы адамлар кими гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр дә ағ кәфәнлә өртүлмүшдү. Күчәләрдә кома-кома дуран гарлар үзәриндә гарғалар кәзиширди. Галын палтолу, башлары, ајаглары өртүлү адамлар, бәзәкли вә исти отаглардан чыхыб пијада, ја фајтонла раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дондуручу гыш, бу јандырычы шахта онлар үчүн әјләнчәдән башга бир шеј дејилди».

Бир анлыға шакирдләрин фикри «Мәктуб јетишмәди» һекајәси үзәриндә чәмләшир. Гурбанын фачиәли өлүмү илә нәтичәләнән бу һекајә бүтүн тәфәррүаты илә хатырланыр. Лакин шакирдләрин диггәти һәмин парчада ишләнмиш сифәтләри тапмаға јөнәлдилир. Онлар һәмин парчадан **дондуручу, јаслы, гара, ағ, галын, өртүлү, бәзәкли, исти, јандырычы** кими сифәтләри сечиб јазырлар. Бу сифәтләр ичәрисиндәки әсли вә нисби сифәтләри мүәјјән едирләр.

Бу үсул шакирдләрин сифәт һаггында даһа әјани тәсәввүрә малик олмасына вә кечилмиш әдәби материалы тәкрар едиб, өјрәнмәләринә көмәк едир.

Азәрбајчан дәрсләриндә јери кәлдикчә фолклордан — аталар сөзү вә мәсәлләрдән әдәбијјат материалы нүмунәси кими истифадә едирәм. Тәчрүбә көстәрир ки, бу нүмунәләрдән истифадә едилмәси дәрсин мараглы кечмәсинә даһа јахшы тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Сај бәһсинин тәдрисиндә Мигдар сајларыны кечәркән ашағыдакы аталар сөзү вә мәсәлләрдән нүмунә кәтирир вә орадакы мигдар сајларыны шакирдләрә тапдырырам:

1) «Молланын гарны бешдир, һәмишә бири бошдур».
2) «Јүз өлч, бир бич».
3) «Әлдән галан әлли ил галар».
4) «Једди архын сујуну бир арха чалама».
5) «Муған Муған олса бири үч ејләр,
Муған туфан олса үчү һеч ејләр» вә саир.

Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат мөвзусуну тәдрис едәркән С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндән ашағыдакы бәнди нүмунә көстәрир вә орадакы әвәзликләри шакирдләрә тапшырырам:

«Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана,
Һанки сәмтә, һанки јана,
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән».

Шакирдләр бу мисалдакы **мән, сән, сәнә, сәнсән** сөзләринин шәхс әвәзликләри, **һанки** (һансы) сөзүнүн суал әвәзлији вә **одур** сөзүнүн ишарә әвәзлији олдуғуну гејд едир вә буна охшар дикәр нүмунәләр кәстәрирләр.

V синифдә фе'л бәһсинин тәдриси илә әлагәдар С. Ә. Ширванинин «Газ вә дурна» ше'риндән ашағыдакы парчаны јаздырыр вә орадакы фе'лләри мүстәгил олараг тапыб кәстәрмәји шакирдләрә тапшырырам:

«Бир кәл ичрә үзүрдү бир јекә газ,
Өзүнә фәхр едиб, узатды боғаз.
Деди: Мән бир әҹибә чүр гушам,
Үч һүнәр вар мәндә, хејли хошам.
Учарам көјдә, һәм суда үзәрәм,
Гуру јердә бојун чәкиб кәзәрәм.
. . . .
Киши бир сәнәти биләр халис,
Чохуна мејл едән галыр нагис».

Шакирдләр бу парчадан **үзүрдү** сөзүнүн хәбәр шәклиндә фе'лин индики заманынын һекајәсини, **галыр** фе'линин индики заманы, **биләр, кәзәрәм, учарам, үзәрәм** гејри гәти кәләчәк заманы, **узатды-узанды** хәбәр шәклиндә фе'лин шүһуди кечмиш заманыны билдирән фе'лләр олдуғуну мүстәгил шәкилдә өјрәнирләр. Бунунла белә фе'лин хәбәр шәклинә аид ев тапшырығы верәркән шакирдләрә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсиндән ашағыдакы парча үзәриндә ишләмәји тапшырырам: «Хан кағызы бүкдү, гојду пакетә үстүнү јазыб, маркасыны јапышдырыб, истәди нөкәри чағырсын ки, апарыб салсын почта; амма тез ханын јадына дүшдү ки, нөкәри көндәриб өзкә јерә, бу һиндә гапы дөјүлдү. Хан чыхды вә кәрдү ки, гапыны дөјән ханын өз кәндлиси «Иткапан» кәндинин әһли Новрузәлидир». Шакирдләр мәтни дәфтәрә көчүрүб, һәмин парчада хәбәр шәклиндә фе'лин шүһуди кечмиш заманыны билдирән **бүкдү, гојду, истәди, дүшдү, чыхды, кәрдү вә дөјүлдү** кими сөзләрин алтындан хәтт чәкир вә һәмин сөзләрин шүһуди кечмиш заманы билдирдијини кәстәрирләр.

Фе'лин әмр шәклини кечәркән шакирдләрә таныш олан «Әкинчи», «Охутмурам әл чәкин» М. Ә. Сабир сатираларындакы ашағыдакы нүмунәләрдән истифадә едирәм:

«Оғул мәнимдир әкәр, **охутмурам, әл чәкин!**
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам әл чәкин!»
Јахуд:
«Мәзлумлуг едиб **башлама** фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә, әкинчи!
Бир үзрлә һәр күндә кәлиб **дурма** гапымда,
Јалварма мәнә, бојнуну кәч **бурма** гапымда,
Каһи башына, каһ дөшүнә **вурма** гапымда,
Ләғв олма, әдәб кәзлә бу мә'вадә, әкинчи!
Лал ол а балам, **башлама** фәрјадә, әкинчи!»

Бу мисраларда **охутмурам, әл чәкин, ејләмәјин, башлама, гојма, дурма, јалварма, бурма, вурма, ләғв олма, әдәб кәзлә, лал ол** сөзләринин әмр билдирән фе'лләр олдуғуну шакирдләр асанлыгла сечә билирләр.

VI синифдә фе'ли сифәтләри кечәркән әдәбијјат дәрслијиндән шакирдләрә таныш олан:

Ахын, ахын,
Кәлин јахын,
Ахан Күрә
Бир дә бахын (Ә. Әлибәјли).

Јахуд:

«...Нәби бу ишдән чох хошһал олду. Приставын башына **кәлән** мүсибәт ону севиндирди...».

«Һампалар вә бәјләр атларыны миниб, Палантөкәнә тәрәф кетдиләр. **Јараланан** вә **өлән** пристав адамларыны јахын кәндләрә кәтирдиләр» кими нүмунәләрдән;

Фе'ли бағламалар һаггында данышаркән Н. Кәнҹәвинин «Кәрпич кәсән кишинин дастаны» һекајәсиндән билдикләри:

«...Тохујарды өзүнә јашыл отлардан кәјнәк,
О, рузи газанарды һәр күн кәрпич кәсәрәк...»
«...Бирдән-бирә бир кәзәл оғлан көрүндү кәзә,
Гочанын гаршысында дуруб башлады сөзә...»

«...Бу кәрпичин гәлиби јансын дејә ода ат,
Башга бир сәнәт тапыб ишлә мурадына чат» кими бејтләрдән; Г. Б. Закирин «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу» тәмсилиндән өјрәндикләри:

Јолдашлар бу ишдән **тутанда** хәбәр,
Ону гуртармагчүн тәдбир төкдүләр.
Сөзә башлајаркән деди кәсәјән:
«Ону тордан хилас ејләјәрәм мән...» кими бәдии

парчадан әдәби бир нүмунә кими истифадә едирәм.

Зәрф һаггында мә'лумат верәркән дә јенә һәмин тәмсилдән:

«Бүтүн јазы, јајы, гышы бәрабәр,
Фикирсиз гајғысыз кеф ејләдиләр» мисраларыны

вә М. Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'риндән исә ашағыдакы мүвафиг нүмунәләри мисал кәтирирәм:

«Фәһлә! Мәнә бир сөјлә, нәдән һөрмәтин олсун?
Ахыр нә сәбәб сөз демәјә гүдрәтин олсун?
Әл чәк, бала, дөвләтлиләрә хидмәтин олсун.
Аз-чох сәнә вердикләринә миннәтин олсун!
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди.
Фәһлә өзүнү дахили-инсан едир **инди».**

VI синифдә чүмлә үзвләринин тәдриси заманы С. Вурғунун «Минкәчевир гәһрәманы» ше'ри вә Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсиндән ашағыдакы нүмунәләри хатырладыр вә орадан чүмлә үзвләрини тапдырырам:

«О, дашлы, гумсаллы, килли торпағы,
Удур... лај-лај удур екскаваторлар».

«О, көзәл, кирдәсифәт, кәнч бир гыз иди; шәргли гызлара мәхсус гара, дәрин, атәшли көзләри, гәләмлә чәкилмиш кими гара гашлары ,инчә додаглары вар иди».

Икинчи мисрадакы **көзәл, кирдәсифәт, кәнч, гара, дәрин, атәшли, инчә** сөзләри тә'јиндир.

Шакирдләр мүәјјәнләшдирирләр ки, биринчи нүмунәдәки **екскаваторлар** сөзү мүбтәда, **удур** хәбәр, **торпағы** тамамлыг, **дашлы, гумсаллы, килли** тә'јин вә **лај-лај** сөзү зәрфликдир.

Чүмләнин һәмчинс үзвләринин тәдриси заманы М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсиндән ашағыдакы парчаны шакирдләрә охујур, орадакы һәмчинс үзвләри тапдырырам:

«...Кишинин өлүмүндән сонра арвад гапылара дүшүб иш ахтармаға мәчбур олмушду. Биринин ев-ешијини тәмизләр, биринин палтарыны јујар, биринә јун чырпарды... Бу гајда илә бир гарын ач, бир гарын тох о, Азады бөјүтмүшдү...» (М. Ибраһимов, «Азад»).

Шакирдләр көстәрилән мисалда **тәмизләр, јујар, чырпарды** сөзләринин исә һәмчинс зәрфликләр олдуғуну тә'јин едир вә һәвәслә дикәр белә бир чалышма үзрә ишләмәји истәјирләр. Бу дәфә С. Вурғунун «Муған» поемасындан (Минкәчевир гәһрәманы) ашағыдакылары онлара јаздырыр, орадакы һәмчинс үзвләри тапмаға тапшырырам.

«Һај салыр, гышгырыр нәһәнк моторлар,
Инсанлар гајнашыр мејдан дарысгал,
Үрәкләр, нәбзләр сүр'әтлә вурур...
Гатарлар, автолар кәлир далбадал».

Шакирдләр бурадан **һај салыр, гышгырыр** сөзләринин һәмчинс хәбәрләр, **үрәкләр, нәбзләр, гатарлар** вә **автолар** сөзләринин һәмчинс мүбтәдалар олдуғуну асанлыгла көстәрирләр.

VII синифдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдән хитаб һаггында мә'лумат верәркән дәрси, әдәбијјатдан кечилмиш мөвзулардан алынан мүхтәлиф нүмунәләрлә әлагәләндирирәм. Мәсәлән:

1) «Мәзлумлуг едиб башлама фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә, әкинчи!».

(М. Ә. Сабир, «Әкинчи»).

2) «А киши бура кәл, бура кәл.
Киши дуруб кәлди.
— Нә бујурурсан, Мирзә?
— Бир дил ки, гәм дүчары ола, ағлар, ағламаз?
— Мән нә билим, ај Мирзә.
— Әндүһи-гуссә јары ола, ағлар, ағламаз?
— Башына дөнүм, ај Мирзә, мәним белә шејдән башым чыхмаз. Авам адамам».

(Ә. Һагвердијев, «Мирзә Сәфәр» һекајәсиндән).

Изаһ едирәм ки, биринчи мисалдакы **экинчи, адә,** икинчидә исә **а киши, Мирзә, ај Мирзә** сөзләри хитабдыр. Даһа сонра шакирдләри онлара таныш олан әдәби-бәдии парчалардан хитаба аид нүмунә тапыб демәк үзәриндә ишләдирәм. Бу, дәрсдә шакирдләрин фәаллашмасына, хитаб мөвзусуну даһа јахшы баша дүшмәсинә көмәк едир.

VII синифдә табесиз мүрәккәб чүмлә бәһсини кечәркән С. Вурғунун «26-лар» поемасындан:

1. «Бакынын дәрди вар, Бакы хәстәдир» мисрасыны мисал кәтирир. Изаһ едирәм ки, бу, бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдир. Садә чүмләләр арасындакы әлагә исә заман әлагәсидир. Сонра һәмин ше'рдән:

2. «Шаир дә бахараг абидәнизә,
Чатыр гашларыны, хәјала далыр.

Сиз кәнчләширсиниз, тарих гочалыр», мисраларыны нүмунә кәтирир вә изаһ едирәм ки, бу нүмунәдә биринчи вә икинчи мисра бирликдә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдир. Бурадакы садә чүмләләр бир-бири илә ардычыллыг әлагәси илә бағланмышдыр. Үчүнчү мисра исә ајрылыгда бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдир. Әдәбијјатдан кәтирилмиш бу мисралар арасында шакирдләр дәрси даһа асанлыгла мәнимсәјирләр.

VIII синифдә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәкрары, һәмчинин васитәли вә васитәсиз нитг бәһсләринин тәдриси заманы дәрсләри јенә дә әдәбијјатдан кечилмиш материалларла әлагәләндирирәм. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин «Нә ишим вар» ше'риндән «Сәс салма, јатанлар ајылар, гој һәлә јатсын» мисрасыны мисал чәкәрәк көстәрирәм ки, бурада үч садә чүмлә бирләшиб бир бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирмишдир. Бу мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләр арасында әлагә ајдынлашдырма әлагәсидир.

Дил дәрсләрини әдәбијјатла әлагәли шәкилдә тәдрис етмәк шакирдләрин билик кејфијјәтләринин јүксәлмәсинә вә дәрсин чох мараглы кечмәсинә сәбәб олур.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ФРАЗЕОЛОЖИ ВАҺИДЛӘРИ

С. Ә. ХӘЛИЛОВ,
филоложи елмләр намизәди, досент

Һәр һансы бир дилин луғәт тәркибиндә (лексикасында) сөзләрлә (лексик ваһидләрлә) јанашы, јүзләрлә ибарә вә ифадәләр, һикмәтли сөзләр, һабелә дикәр фразеоложи ваһидләр мөвчуддур.

Фразеоложи ваһидләр дилимизин гәдим дөврләриндән башлајараг әввәлчә данышыг дилиндә, еләчә дә фолклор вә ашыг поезијасында, сонралар исә әдәби дилдә ишләнмәјә башламышдыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин гәдим абидәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында, И. Нәсими, М. Фүзули кими классикләримизин әсәрләриндә јүзләрлә фразеоложи ваһид ишләнмишдир. Фразеоложи ваһидләрдән XVIII, XIX вә XX әср әдәби дилимиздә дә күллү мигдарда истифадә олунмушдур. Муасир әдәби дилимиздә дә бу дил ваһидләри хејли мигјасда ишләнилмәкдәдир.

Сон заманлар фразеолокија, лексиколокијанын бөјүк бир саһәси кими, али мәктәбләрдә тәдрис едилмәклә, алимләримизин дә бөјүк тәдгиг објектинә чеврилмишдир. Азәрбајчан дили, әдәбијјат нәзәријјәси вә әдәбијјатын тәдриси илә әлагәдар олараг орта мәктәбләрин јухары синифләриндә фразеоложи ваһидләрин өјрәнилмәси дил-әдәбијјат тәдрисинин ән әһәмијјәтли вә зәрури мәсәләләриндән биридир.

Фразеоложи ваһидләрлә әлагәдар ишләр VI—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дили үзрә апарылан мәшғәләләрдә грамматик тәһлил заманы, IX—X синифләрдә исә шакирдләри әдәби әсәрләрин дили үзәриндә ишләдәркән, әсәрләрин әдәбибәдии тәһлили заманы, әдәбијјат нәзәријјәси вә поетикадан кечирилән мәшғәләләрдә көрүлмәлидир.

VI—VIII синифләрдә фразеоложи ваһидләрин өјрәдилмәси сөз бирләшмәләри, ҹүмлә вә ҹүмлә үзвләринин тәдриси илә әлагәдар шәкилдә апарылмалыдыр. Мүәллим тә'јини сөзбирләшмәләрини кечәркән шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, тә'јини сөз бирләшмәләри сәрбәст, грамматик, фразеоложи ваһидләр исә сабит лексик бирләшмәләрдир.

Сәрбәст бирләшмәләрин тәрәфләрини мүвафиг сөзләрлә әвәз етмәк мүмкүн олдуғу һалда, сабит бирләшмәләрин, о ҹүмләдән, фразеоложи ваһидләрин компонентләрини (тәркиб һиссәләрини) чох заман синонимләри илә, башга сөзләрлә әвәз етмәк олмур.

Фразеоложи ваһидләр мәҹази мә'нада ишләнир, компонентләр өз әввәлки мә'наларыны итирәрәк һамысы бирликдә јалныз бир мәфһум ифадә едир.

Фразеоложи ваһидләрин бу хүсусијјәтләрини даһа әтрафлы баша салмаг үчүн мүәллим һәр ики бирләшмәјә аид мүвафиг мисаллар сечмәли вә онлары тахтада јазараг фикрини мүгајисәли шәкилдә шәрһ етмәлидир. Мәс.:

Гара парча, ағ кағыз, ајаг изи, баш сарғысы, ат торбасы, гулаг пәрдәси, көзүмүн ичи, үрәјимин дөјүнтүсү, евимин габағы I—II вә III нөв сәрбәст бирләшмәләрдир. Бурада бирләшмәнин һәм биринҹи (гара, ағ, ајаг, баш, ат, гулаг, көз, үрәк, ев), һәм дә икинҹи тәрәфләри (парча, кағыз, из, сарғы, торба, пәрдә, ич, дөјүнтү вә габаг) мә'наларыны мүһафизә етмәклә өз мүстәгим мә'наларында ишләнмишдир, лакин чох заман ејни сөзләрин, ејни тәркиб һиссәләринин иштиракы илә дүзәлмиш вә I—II—III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри шәклиндә формалашмыш гарагорху, ағүрәк, ағҹијәр, ајагкирәси, башағрысы, гулагдинҹлији, көзүмүн ишығы, үрәјимин парчасы, евимин дирәји кими бирләшмәләр сабит бирләшмәләрдир, фразеоложи ифадәләрдир. Бурада фразеоложи ваһиди әмәлә кәтирән тәрәфләр (компонентләр) өз әввәлки мүстәгим мә'наларыны итирмиш вә мәҹази мә'на кәсб етмишләр. Һәр ики компонент бирләшәрәк бир мәфһум ифадә етмишдир.

«Гарагорху», «ағүрәк» фразеоложи ваһидләринин тәрәфләри (гара, ағ; горху, үрәк) өз әввәлки мүстәгим мә'наларыны итирәрәк бир мәфһум («һәдә», «горхаг» мәфһумларыны) билдирмишләр. Бунларын I компонентләрини «ағгорху», «гараүрәк» шәклиндә, II компонентләри дә башга сөзләрлә мүвафиг тәрздә дәјишсәк «гарагорху», «ағүрәк» мә'наларыны вермәјәҹәк вә мә'насыз бир шејә чевриләҹәкдир. Анҹаг «гара парча», «ағ кағыз» вә с. бирләшмәләрин тәрәфләрини истәдијимиз сөзлә дәјишә биләрик. Мәс.: сары кағыз, ағ дивар, гара килас, ағ парча вә с. кими. Бунлар јенә дә әввәлки кими сәрбәст сөз бирләшмәләри олаҹаглар. Сәрбәст бирләшмәләрдә һәмишә I тәрәф II тәрәфи тә'јин етдији һалда, сабит бирләшмәләрдә һеч дә I тәрәф II тәрәфи тә'јин етмир; «гарагорху» фразеоложи ваһиди һеч заман горхунун гара рәнкдә; «ағ үрәк» ифадәсиндә дә һеч вахт үрәјин ағ рәнкдә олдуғу фикри јүрүдүлмүр. Фразеоложи ваһидләрин тәркиби ики вә даһа чох сөздән ибарәт олур. Мәс.: «Гарагорху» ифадәси ики, «көзү су ичмәмәк» ифадәси үч, «башында тәрс дәјирман ојнатмаг» дөрд, «бир ахсаг хоруза јүк еләмәк» ифадәси беш, «бир ајағы бурда, бир ајағы корда» ифадәси алты, «адамы чај ашағы ахыдыб чај јухары ахтармаг» ифадәси исә чох компонентлидир.

Ики компонентли фразеоложи ваһидләр бир вурғу илә тәләффүз олунур вә битишик јазылыр. Мәс.: башағрысы, ағзыјыртыг, гәлјаналты, гашгабаглы, гангаралыг вә с.

Фразеоложи ваһидләрин бир гисми исә, бә'зи мүрәккәб сөзләр кими, ики вурғу илә дејилир вә ајры јазылыр. Мәс.: **әлдән дүшмәк, көздән салмаг, саггызыны оғурламаг, әлә салмаг** вә с. кими фразеоложи ваһидләрин сәрбәст бирләшмәләрлә мүгајисәси нәтиҹәсиндә онларын јухарыда көстәрдијимиз бир сыра хүсусијјәтләрини шакирдләрә өјрәтмәк олар.

Фразеоложи ваһидләри тәркиб һиссәләринә ајырмаг олмаз. Онлар да, лексик ваһидләр кими, ҹүмләдә мүәјјән бир үзв вәзифәсиндә ишләнир. Мәс.: «Бундан көзүм су ичмир» фразеоложи ифадәсини **Бундан** — тамамлыг, **көзүм** — мүбтәда, **су** — тамамлыг; **ичмир** — хәбәр кими тәһлил етмәк олмаз. Бу ибарә «шүбһәләнирәм» сөзү мә'насында олуб јалныз хәбәрдән ибарәт ҹүмлә мәгамында ишләнир.

Мүәллим биринҹи нөвбәдә ҹүмләнин баш үзвләринин, сонра исә II дәрәҹәли үзвләрин фразеоложи ваһидләрлә ифа-

дә едилмәсини конкрет мисаллар әсасында шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Мүбтәда вә хәбәрин фразеоложи ваһидләрлә ифадә едилмәсини ајдынлашдырмаг үчүн мүәллим тәркибиндә фразеоложи ваһидләр олан чүмләләри тахтада јазмалы, баш үзв кими чыхыш едән фразеоложи ваһидләрин алтындан хәтт чәкмәли вә онун нөвүнү, һансы вәзифәдә ишләндијини гејд етмәлидир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы кими фразеоложи ваһидләрдән истифадә етмәк олар.

Фразеоложи ваһидләр мүбтәда ролунда:

1. «...Өләндән сонра **бизим чырағымызы јандыран** олмајачаг»[1] (дастанлар).
2. «Күнәши өртсә дә **гара булудлар...»** (С. Вурғун).
3. «Аһ, Севил, бу саат **дүнјанын чархы көһнә охундан чыхыб»** (Ч. Чаббарлы).
4. «Узанмыш Хәзәрә **кечәнин әли»** (С. Вурғун).
5. «Дүнјанын тәкәри, **керими дөндү?»** (С. Вурғун).

Хәбәр ролунда чыхыш едән фразеоложи ваһидләр:

1. «...Ган кәсилән кими гардашым **чаныны тапшырды»** (М. Ф. Ахундов).
2. «Аллаһы севирсән, **өзүнү гана чалхама»** (М. Ф. Ахундов).
3. «Сән ки, онсуз да **гыса өмрүнү** мәним үчүн **чүрүтмәздин»** (Ч. Чаббарлы).
4. «...Астанадакы ајаг изләринин гарла өртүлдүјүнү көрәндә **көзләримә инана билмәдим»** (Ч. Чаббарлы).
5. «Тамашаны кәнддән тамам көчмәк фикриндән ваз кечмәк үчүн **дилә тутмушдулар»** (Ә. Әбулһәсән).
6. «Чәллад балтасынын алтында анчаг—јаздығы замана **охуду мејдан»** (Б. Ваһабзадә).

Мүәллим фразеоложи ваһидләрин чүмләнин баш үзвләри ролунда ишләнмәси һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратдыгдан сонра икинчи дәрәчәли үзвләр кими чыхыш

[1] Мәгаләдә истифадә олунан мисаллар VII—VIII вә X синифләрин «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабларындан алынмышдыр.

едән фраземләр үзәриндә иш апарыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә рабитәсиз бир мәтн верилир. Онлар һәмин мәтндәки чүмләләрдә фразеоложи ваһидләри тапыр, онларын тә'јин, тамамлыг вә зәрфлик ролунда ишләндијини мүәјјән едирләр. Мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә ашағыда бир мәтн нүмунәси веририк.

1. «Сон нөгтә гојмаға, **әлим кәлмәјир»** (Н. Хәзри).
2. «Дәли Һәсән **бир су ичим саатда** атлынын **башынын үстүнү алды»** (Дастанлар).
3. **«Башы ашағы, үзүјола,** иш көрән ушагдыр» (М. Чәлал).
4. «Кәндлиләримизин чоху авам вә савадсыздыр, **көзүачыг**[1] адамлара еһтијач чохдур» (М. Чәлал).
5. «Нә **үзүбәрк** арвад имиш! Һеч нә олмады» (Ә. Әбулһәсән).
6. «Әлбәт дағыдырмыш күлли-аләми, — **Ағзындан сүд ији кәлмиш** ики ушаг» (Г. Б. Закир).
7. «Ону **көз ачмаға,** нәфәс алмаға гојмаздылар, лап **әлдән дүшәнә кими** ишләдәрдиләр» (М. Чәлал).
8. «Санки **һамынын үстүнә су әләнмишди,** һамы гүссәли, **гашгабаглы дајаныб** мејдана сары бахырды» (М. Чәлал).
9. «...Јадыма бир шеј салдын, һәмин о **гышын оғлан вахтында,** мән базаркомда олурдум» (М. Чәлал).

Елә фразеоложи ваһидләр дә вардыр ки, онлар дилдә мүстәгил чүмләләр кими чыхыш едир, бунлары предикатив фразеоложи ваһид адландырмаг олар. Бу чүр фраземләрә ашағыдакылары мисал кәтирмәк олар:

1. «Зығ чаталдан јухары, сојуг, шахта... гарын да ач; **Танры кәл борчуну апар».**
2. «...Бир бағчанын јанындан кечәндә нә көрдү! Әсли хан бир дәстә гызла бағчада кәзир, **һушу башындан чыхды»** (Дастанлар).
3. «Еј ики көзүм, јаман олур ар!—**Намусумузу итирмә зинһар»** (М. Фүзули).
4. «Еј ағалар, бу нә јанлыш һәрәкәтдир! **Нијә гашгабағынызы салламысыныз?**

[1] Верилмиш мәтнләрдәки «әлдән дүшмәк», «гара горху», «үзү бәрк», «јола салмаг», «көзү ачыг», «үзү јола» вә с. кими мүрәккәб сөзләрә чох охшајан фразеоложи ваһидләр там мәчазиләшдији үчүн бизим фикримизчә онлар мүрәккәб сөз јох, фразеоложи ваһид һесаб едилмәлидир. Биз бу мәсәләни һөкм олараг јох, фикир мүбадиләси кими ирәли сүрмүшүк.

5. **«Алырсан Вагифин эглини сәрдән** — Дуачынам, **салма мәни нәзәрдән»** (М. П. Вагиф).

6. «Вај, дәдәм вај, сән бура нечә кәлә билдин? **Мәкәр аслан үрәји јемисән?»** (М. Ф. Ахундов).

7. **«Ағзы нәдир** бу тезликлә јатсын?» (Ч. Мәммәдгулузадә).

8. «Амандыр, Тејмур аға, **әл сахла!»,** «Тејмур аға, **башын сағ олсун!»** (М. Ф. Ахундов).

9. **«Мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр** — Сөјүд ағачында бар ола билмәз!» (С. Вурғун).

10. «...Бир гәдәр кечди, **куја гурбаға көлүнә даш атдылар...»** (Ч. Мәммәдгулузадә).

11. «Амандыр, хан, **башына чевир,** анасынын бирчәсидир» (М. Ф. Ахундов).

Бурада мүәллим јери кәлмишкән гејд етмәлидир ки, драм әсәрләриндә вә һекајәләрдәки персонаж нитгиндә ишләнән «баш үстә», «көз үстә», «гурбан олум», «башына доланым», «һәмишә ајаг үстә» кими алгыш вә рәғбәт билдирән ибарәләр дә предикатив фразеоложи ваһидләр олуб дилдә мүхтәсәр вә тәктәрәфли чүмләләр кими ишләнир.

Синтактик тәһлил заманы тәркибиндә фразеоложи ифадәләр олан бә'зи мүрәккәб конструксијалы чүмләләрин гурулушуну вә типини мүәјјәнләшдирәркән хејли чәтинликлә растлашдыг. Она көрә дә дил-әдәбијјат мүәллимләри бу ифадә вә ибарәләрин үслуби-грамматик хүсусијјәтләрини, онларын чүмләдәки ролуну шакирдләрә дәриндән өјрәтмәлидирләр. Шакирдләр билмәлидир ки, фразеоложи ваһидләр бә'зи мүрәккәб конструксијалы чүмләләрин компонентләри (тәркиб һиссәләри) олур вә мүхтәлиф үслуби-грамматик рол ојнајырлар.

Белә ибарәләр табесиз вә бә'зән дә табели мүрәккәб чүмләләрин компоненти кими чыхыш едир: бә'зән баш чүмлә, бә'зән дә будаг чүмлә кими өзләрини көстәрир. Бә'зән исә баш чүмлә вә будаг чүмләнин тәркиб һиссәси олур.

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

1. «Тичарәт дејил ки, **мин дәнә Бағдад тачирини бир хоруза јүк еләјим»** (Дастанлар).

2. «Гој апарыб минсин, кенә дә **ајағыны јердән көтүрәр»** (Дастанлар).

3. «О гәдәр көзләдиләр ки, **гаш гаралды»** (Дастанлар).

4. **«Баш гатырды** ки, өзләрини јахшы јерләшдирә билсинләр» (Дастанлар).

5. «Дијәсән **үрәјинә даммышды ки,** бу Короғлуду» (Дастанлар).

6. «Кәрәм **өзүнү-сөзүнү итирмишди, тилсимә дүшмүш** адам кими бағдан чыха билмирди» (Јенә орада).

7. «Апарын бу мә'луну зиндана салын, сонра **дәрисинә саман тәпәрәм!»** (Дастанлар).

8. «Сәнә гурбан олум, паша, **атам бизи фәраг одуна јандырыр,** аманды бизә көмәк ејлә!» (Јенә орада).

9. «Гурбанәлибәј папиросуну јандырыб началникә деди ки, **аты бу ил тәзә дөрд јаша ајаг гојур»** (Ч. Мәммәдгулузадә).

10. «Икрам инди дәрк едирди ки, валидејн үчүн әмәллибашлы иш ачмыш, **онларын ағрымајан башына дәсмал бағламышды»** (Ә. Әбүлһәсән).

Бурада алтындан хәтт чәкилмиш фразеоложи ваһидләр I чүмләдә будаг чүмләнин мүрәккәб хәбәри, икинчи мисалда мүрәккәб чүмләнин компонентләриндән бири; үчүнчү мисалда зәрфлик будаг чүмләси; дөрдүнчү вә бешинчи мисалда баш чүмлә; алтынчы мисалда баш чүмләнин хәбәри вә икинчи чүмләнин компоненти; једдинчи мисалда мүрәккәб чүмләнин икинчи компоненти; сәккизинчи мисалда мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти; доггузунчу мисалда тамамлыг будаг чүмләси, нәһајәт, онунчу мисалда будаг чүмләнин һәмчинс хәбәри кими чыхыш етмишдир.

Һәмин гајда үзрә VI—VIII синифләрдә евә тапшырыг вермәк вә синифдә мәтн үзәриндә грамматик тәһлил апармаг јолу илә фразеоложи ваһидләрин чүмләдәки ролуну вә онларын синтактик хүсусијјәтләрини шакирдләрә мөһкәм мәнимсәтмәк олар.

Фразеоложи ваһидләр һәмчинс үзв вә садә чүмләләрин тәркиб һиссәси кими дә чыхыш едә биләр. Мәс.:

«Инди мән **дүнјанын исти-сојуғуна алышмышам»** (Ч. Чаббарлы). «Әдәбијјат мүнтәхабаты», 7-чи синиф, сәһ. 96, Бакы, 1969.

«...Мән басылдым **сәһнәдән чыхдым»** (Ч. Чаббарлы).

«...Дүканларын габағында **ијнә салмаға јер јох иди»** (М. Чәлал).

«...Техника илә рәфтар етмәји бачарсын, һәр чүрә **һаггһесабдан башы чыхсын»** (Ә. Әбүлһәсән).

«Әлвида — демәјә **дилим кәлмәјир,** — сон нөгтә гојмаға **әлим кәлмәјир»** (Н. Хәзри).

«Ејваз икидликдә, мәрдликдә дәлиләрин арасында **ад газанмышды, чанлара дәјән бир оғлан олмушду».** (Дастанлар).

«Әсли **гызларын сөзүнү јерә салмады,** атасындан изин алыб гызларла Тават бағына сејрә чыхды» (Дастанлар).

Көрүндүјү кими, бурада фразеоложи ваһидләр садә чүмләнин тәркиб һиссәси вә ја һәмчинс үзвләр кими ишләнмишдир.

Фразеоложи ваһидләр чүмләдә хитаб вә ара сөзләр кими дә ишләнир. Мәс.:

«Аллаһы севәрсән, **өзүнү гана чалхама...»** (М. Ф. Ахундов).

«Паша сағ олсун, мәним бу ашығдан **көзүм су ичмир...»** (Дастанлар).

«Анчаг **башына дөнүм, сөз арамызда галсын...»** (Ч. Чаббарлы).

Алтындан ики хәтт чәкилмиш ибарәләр хитаб вә ја ара чүмлә мәгамында ишләнмишдир.

Фразеоложи ваһидләрин синтактик хүсусијјәтләриндән данышаркән онларын тәркиб вә сәрбәст бирләшмә шәклиндә формалашдығы һаггында да шакирдләрә мә'лумат вермәк фајдалы олар. Мәсәлән:

Тә'јини сөз бирләшмәси шәклиндә формалашанлар:

Әлсиз-ајагсызларын көмәји III (Ч. Чаббарлы), гарагорху I (М. Мүшфиг), дүзилгарлы дағлар I (С. Вурғун), сеһрикар машынларын дили III, моторларын нәфәси III (С. Вурғун), сөз аты II (М. Мүшфиг), ширин арзулар I (М. Ибраһимов), ганлы режим I (М. Ибраһимов), һүнәр сәрриштәси II (М. Фүзули), гәзәбли бахышлар (М. Чәлал), алчалмыш шәрәф I (М. Чәлал), сатылмыш һејсијјәт I (М. Чәлал), тәһгир олунмуш мәнлик I (М. Чәлал), аловлу нитг I (М. Чәлал).

Тәркиб шәклиндә формалашанлар:

Ағзындан сүд ији кәлән (ушаг) — фе'ли сифәт тәркиби (Г. Б. Закир), гара кејиб јаса батмаг,—мәсдәр тәркиби (Нағыллар), ағзыны гапамаг—мәсдәр тәркиби (Ч. Чаббарлы), дилини бағламаг—мәсдәр тәркиби (Ч. Чаббарлы), бармаг үстүндә ојнатмаг — мәсдәр тәркиби (Ч. Чаббарлы), јағлы дилини ишә салыб — фе'ли бағлама тәркиби (Дастанлар).

Үмумијјәтлә, фразеоложи ваһидләрин компонентләри арасына башга сөз кирә билмәз, бә'зи ифадәләр мүстәсна олмагла тәркиб үнсүрләри арасына башга сөзләр дахил олан ибарәләрдә исә фраземин мә'насына һеч бир хәләл кәлмир. Бу чүр фразеоложи ваһидләрә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар.

1. **«Көнүм о гәдәр галын** олса да, мән һамынызын **көзүндән** буну **охујурам** (Ә. Әбүлһәсән).

2. «Гызын да **көзү Мәликмәммәдә дүшдү»** (Нағыллар).

3. «Бујуррам **чәкәрләр** тамам дара» (Г. Б. Закир).

Көрүндүјү кими бурада «көнү галын» ифадәсинин компонентләри арасына «о гәдәр» сөзләри (ики сөз); «көзүндән охумаг» ифадәсинин компонентләри арасына «буну» сөзү; «көзү дүшмәк» ифадәсинин компонентләри арасына исә «Мәликмәммәдә»; «дара чәкмәк» ифадәсинин компонентләри арасына исә «тамам» сөзү дахил олмуш, лакин фразеоложи мә'на позулмамышдыр.

Фразеоложи ифадәләрин бә'зиләри үмуми шәхсли вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә шәклиндә формалашыб јазылы вә шифаһи нитгдә мүстәгил чүмләләр кими чыхыш едирләр. Мәс.:

«Ону **көз ачмаға, нәфәс алмаға гојмаздылар,** лап әлдән дүшәнә гәдәр ишләдәрдиләр» (М. Чәлал).

«А кишиләр... гәтфәјә пул вермәкдән чапылмышам,... **көздән түк чәкирләр»** (М. Чәлал).

Дил-әдәбијјат мүәллимләри фразеоложи ваһидләрин бә'зи хүсусијјәтләрини дә морфоложи тәһлил заманы, нитг һиссәләрини мүәјјәнләшдирәркән ајдынлашдырмалыдырлар. Шакирдләрә демәк лазымдыр ки, фраземләр дә лексемләр кими мәтн дахилиндә исим, сифәт, фе'л вә зәрф кими ишләнир. Мәс.: башашағы (сифәт) (М. Чәлал), үзүјола (сифәт) (М. Чәлал), әлсиз-ајагсызлар (исим) (Ч. Чаббарлы), үзүбәрк (сифәт) (Әбүлһәсән), әлүстү (зәрф) (Әбүлһәсән), дәсти диразлыг етмәк (фе'л) (М. Ф. Ахундов), гејзә кәлмәк, куш гылмаг (фе'л) (М. Фүзули), вәззаријат охумаг (фе'л) (Ч. Чаббарлы), јағлы вә'дә тутмаг (фе'л) (С. Вурғун), руһдан дүшмәк (фе'л) (С. Рүстәм), көзләри бөјүмәк (фе'л) (М. Чәлал), мејдан охумаг (фе'л) (Б. Ваһабзадә).

Орта мәктәбләрдән фәргли олараг али мәктәбләрдә лексикологија үзрә кечирилән мәшғәләләрдә, әдәби-бәдии мәтнләр үзрә лексик тәһлил дә апарылыр.

Әдәбијјат тәдриси просесиндә фразеоложи ваһидләр үзрә чалышмалара лексик тәһлил апармаг јолу илә башламаг даһа

мәгсәдәмүвафигдир. Әлбәттә, бу мәгсәдлә шакирдләрә (јухары синиф шакирдләринә) габагчадан лексик тәһлил апармаг вәрдишләри ашыланмалыдыр. Белә тәһлил әввәлчә мүәллимин рәһбәрлији алтында синифдә, сонра исә шакирдләр тәрәфиндән тапшырыг шәклиндә синифдәнкәнарда, евдә апарылмалыдыр. Лексик тәһлилдә мүәллим данышыг дилиндән әдәби дилә кечмиш үмумишләк фраземләри, көһнәлмиш вә көһнәлмәкдә олан фразеоложи ваһидләри (архаизмләри), јени јараныб әдәби дилә кечән ибарә вә ифадәләри (неолокизмләри) сечдириб ајры-ајрылыгда шакирдләрин әдәбијјатдан ев иншалары үчүн ајрылмыш дәфтәрләриндә јаздырмалыдыр. Бу чүр фраземләрә әдәбијјат дәрсликләриндән сечилмиш ашағыдакы ибарә вә ифадәләри мисал көстәрмәк олар:

Үмумишләк фраземләр. Боғазындан (әјниндән) кәсмәк, јола дүзәлмәк, әриштә доғрамаг, чан онун, чәһәннәм танрынын (Ч. Чаббарлы), ган сормаг, ода салмаг, ајаг басмамаг, көзү дојмамаг, јаха гуртармаг, көзү ачылмаг (О. Сарывәлли), бојнуну бурмаг (С. Рүстәм), бојун гачырмаг (С. Вурғун), јухусу гачмаг (С. Вурғун), кејфи саз, дамағы чағ (М. Ибраһимов), көз ачмаг (М. Ибраһимов), әл галдырмаг (С. Рәһимов), үрәк сыхан (М. Фүзули), үрәјинә кәлмәк (М. Фүзули), әлә дүшмәк, чан алмаг (М. П. Вагиф), әгли сејрәк (Г. Б. Закир), дара чәкмәк (М. П. Вагиф), көзүнә саташмаг (Ч. Мәммәдгулузадә), сөзү јерә салмамаг (Ч. Мәммәдгулузадә), һушуну итирмәк (Дастанлар), ајағыны јердән көтүрмәк (Дастанлар).

Архаикләшмиш фраземләр: Ајагдан дүшмәк, куш тутмаг, ады дилләрдә мәзкур, чана од дүшмәк, көнлү тутулмаг, рузикары сијаһ олмаг, нәзәрдән салмаг, әглини сәрдән алмаг, ган тутмаг.

Неофраземләр: Бир су ичим саатда (Короғлу дастаны), мәдәнијјәт зәлзәләси (Ч. Чаббарлы), иманын тәрәзијә гојмаг (Г. Б. Закир).

Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә апарылан мәшғәләләрдә вә әдәби әсәрләрин дили үзәриндә ишләркән јухары синиф шакирдләрини мүнтәхәбатда олан истәр јазычы дилинә, истәрсә персонаж нитгинә аид афоризмләр, мүбалиғәли ибарәләр вә һикмәтли сөзләрлә дә кениш шәкилдә таныш етмәк лазымдыр.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИ МАТЕРИАЛЛАРЫ ҮЗРӘ СОРҒУНУН ТӘШКИЛИ

Ш. МИКАЈЫЛОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Тә'лим просесиндә сорғу мүһүм бир мәрһәләни тәшкил едир. Сорғу ики чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Биринчи, сорғу верилмиш елми биликләри јада салмаға шакирдләрин шүурунда онун ајдынлашыб мөһкәмләнмәсинә көмәк едир. Икинчи, бу вә ја дикәр саһәдә шакирдләрин билик вә бачарығыны мүәјјән етмәјә имкан верир.

Орта мәктәбдә һәр бир фәннин, һәтта һәр бир мөвзунун өзүнә мәхсус сорғу принсипи вар вә бу мүәллимдән педагожи усталыг тәләб едир. Сорғуда мүәјјән мәгсәд ајдынлығы олмалыдыр. Мүәллим шакирддән нәји вә нә мәгсәдлә сорушачағыны билмәлидир.

Әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын сорғусу башга әдәби мөвзулара нисбәтән даһа чох диггәт тәләб едән вә чәтин саһәдир. Бурада ән азы ики чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр: а) шакирдләр әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш билији нә дәрәчәдә мәнимсәмишләр, б) өјрәндији билији бәдии әсәрләрлә, онун форма хүсусијјәтләри, идејасы илә әлагәләндирмәји бачарырлармы? Сөзүн тә'сир гүввәсини дүзкүн дәрк едә билирләрми? Ахы, бәдии әсәрдә ишләдилән һәр бир сөз, һәр бир мәчаз нөвү мүәјјән мәгсәдлә ишләдилир, мәзмуна ујғун форма сечилир, сәнәткар әсәрин сүжети илә әлагәдар вердији епизодлары әдәбијјатын дахили ганунуна ујғун шәкилдә груп-

лашдырыр вә мүәјјән үслуба әсасланыр. Дејилән бу чәһәтләр әдәбијјат мүәллиминин ишини бир гәдәр мүрәккәбләшдирир вә ондан бөјүк диггәт тәләб едир.

Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бәдии әдәбијјатда үч мүһүм мәсәлә диггәти чәлб едир: а) әсәрдә нәдән данышылыр (мәзмун); б) һадисәни данышмагла јазычы нәји тәблиғ едир (идеја); в) һансы васитәләрлә верир (сәнәткарлыг хүсусијјәтләри). Демәли, јазычынын истифадә етдији үсул вә васитәләрә, даһа доғрусу, поетик чәһәтә һәр дәрсдә һәр бир әдәби шәхсијјәтлә, бәдии әсәрлә әлагәдар диггәт етмәк зәруридир. Чүнки ики әввәлинчи чәһәт (јә'ни мәзмун вә идејанын) шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилмәси, онларын нәзәри биликләринин дәринлији вә мөһкәмлији илә шәртләшир.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин бә'зиләри бу мүһүм мәсәләјә лагејд мүнасибәт көстәрир, шакирдин гаршысында ону бәдии әсәрлә әлагәләндирмәк тәләби гојмур. Бу да әсәрин мәзмунунун баша дүшүлмәсинә, ифадәли охунмасына мәнфи тә'сир көстәрир, шакирддә она гаршы мараг ојатмыр. Мәсәлән, Ағчабәди рајонунда IX синифдә мүшаһидә етдијимиз әдәбијјат дәрсләринин (мүәллим Т. Сәлимовдур) бириндә Фүзулинин «Мәни чандан усандырды...» гәзәли кечилирди. Шакирдләр гәзәлин охусунда чидди сәһвләрә јол верир, ону тәләб олунан аһәнклә охумагда чәтинлик чәкирдиләр. Белә оху әсәрдәки мусигилији дәрк етмәјә нәинки имкан вермәз, һәтта динләјичинин гулағына ағыр бир јүк тә'сири бағышлајыр. Фикримизчә, бу нөгсан әсәрин жанр хүсусијјәтләри һаггында програм үзрә дејилмиш билијин јада салынмамасындан, әрузун һәзәч бәһринин (һаггында данышылан гәзәл бу бәһрдә јазылмышдыр) аһәнкини шакирдләрә хатырлатмадыгдан ирәли кәлирди. Әкәр мүәллим тәдрис етдији гәзәллә әлагәдар әруз вәзнини онун бәһрләрини, «Мәни чандан усандырды...» гәзәлинин һансы бәһрдә јазылдығыны вә бу бәһрин һансы аһәнклә охундуғуну хатырлатсајды, шакирдләр охуда бу гәдәр нөгсана јол вермәздиләр.

Әдәбијјат нәзәријјәси материаллары үзрә сорғу V синифдән башлајараг верилмиш биликләр әсасында апарылмалыдыр. Програм материаллары әсасында верилмиш нәзәри мә'луматы шакирдләрин һафизәсиндә дәгигләшдирмәк мәгсәди илә сорғу заманы мүәјјән бир анлајышын әламәтини, хүсусијјәтини шакирдләрдән сорушмагла јанашы, ону башга анлајышлардан фәргләндирән чәһәтләри дә нәзәрә чатдырмаг

олдугча фајдалыдыр вә мүәллимдән чидди һазырлыг вә диггәт тәләб едир. Мәсәлән, һәлә ибтидаи синифләрдән башлајараг шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләри илә таныш олурлар, аталар сөзүнүн вә мәсәлләрин аз сөзлә дәрин мә'на ифадә етдикләрини өјрәнирләр. Лакин мүсаһибә заманы ајдын олур ки, аталар сөзү илә мәсәлләрин фәргини шакирдләрин әксәријјәти ајдын тәсәввүр едә билмир. Јахуд, шакирдләрин һамысы нағылларын да, дастанларын да шифаһи халг әдәбијјатынын епик жанрына дахил олдуғуну билир, орада һадисәләрин тәһкијә үсулу илә данышылдығыны дејирләр. Бу ики әдәби нөвү бир-бириндән ајыран әсас чәһәт нәдән ибарәтдир?—суалына чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә бу вә ја дикәр анлајышын мүһүм әламәтләрини сорушаркән ејни заманда ону јахын анлајышлардан фәргләндирән чәһәти дә сорушмаг олдугча фајдалыдыр. Бу заман диггәт бир-биринә јахын олан ики анлајыш арасындакы фәрг үзәринә јөнәлир, онун јадда сахланылмасынын вачиблији нәзәрә чарпыр. Диггәт онун үзәринә хүсуси јөнәлдији үчүн јадда асан галыр. Мәсәлән, сөһбәт епик жанрын дастан нөвүндән кедирсә, ону һәмин жанра дахил олан башга нөвләрдән (нағылдан) фәргләндирән чәһәтләр һаггында хүсуси суаллар гојулмалы, дастанда нәзмлә нәсрин вәһдәти, мусиги илә даһа чох бағлылығы мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Нәзәри анлајышларын арасындакы фәргин мүәјјәнләшдирилиб шакирдләрә чатдырылмасы саһәсиндә Бакыдакы 173 №-ли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Ә. Чабаровун иш тәчрүбәси мараглыдыр. Мәсәлән, VIII синифдә Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндән верилән парча үзәриндә синифдә иш кедәркән орадакы мәчаз нөвләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг үчүн јери кәлдикчә бир-бири илә мүгајисә етдирир, һәр биринин хүсусијјәтләрини шакирдләрә анладыр. Мәсәлән, әсәрин гираәти заманы шакирд

«Фәрһадын јанына кәләндә Ширин,
О полад гәл'әни көрәндә Ширин...».

мисраларыны охујанда мүәллим шакирди дајандырды, бурада һансы тәсвир васитәсиндән истифадә олундуғуну сорушду.

Бу мәгсәдлә:

М. — Бу бејтдә һансы тәсвир васитәсиндән истифадә едилмишдир?

Ш. — Бурада шаир истиарә јаратмышдыр.

М. — Һәмин мәҹазы бејтин ичәрисиндән сечиб охуја биләрсинизми?

Ш. — «О полад гәл'әни көрәндә Ширин...» мисрасыны охуду. «О полад гәл'ә» ифадәсинин истиарә олундуғуну деди.

М. — «Полад гәл'ә» ифадәси ајрылыгда даһа һансы тәсвир васитәси кими ишләнә биләр?

Ш. — «Полад гәл'ә» епитет (бәдии тә'јин) кими дә ишләнә биләр.

М. — Охудуғумуз ше'р парчасында «О полад гәл'ә» ифадәсинә нә үчүн истиарә дејирик?

Ш. — Бурада «полад гәл'ә» дејилсә дә сөһбәт Фәрһаддан кедир, гәл'әјә мәхсус олан мөһкәмлик Фәрһадын үзәринә көчүрүлмүшдүр.

М. — Бу ифадәјә тәшбеһ демәк олармы?

Ш. — Јох, буна тәшбеһ демәк олмаз. Чүнки бурада гаршылашдырылан әшјанын бири иштирак етмир. Тәшбеһдә исә гаршылашдырылан әшјаларын иштиракы ваҹибдир. Ејни заманда һәмин әшјалар арасындакы әламәтләр бәнзәтмә гошмасынын васитәсилә ифадә олунур. Бурада исә тәшбеһин үнсүрләри өзүнү көстәрмир.

М. — Охудуғумуз бу парчадан тәшбеһә аид мисал дејә биләрсинизми?

Ш. — «Гарт дашлар ичиндә кечмәдән бир ај,
Јаратды дәрја тәк кениш, дәрин чај» бејтини охуду вә «јаратды дәрја тәк кениш чај» мисрасы тәшбеһ олдуғуну деди.

М. —Ким бу тәшбеһдәки әсас үнсүрләри дејәр?

Ш. —Бурада чај бәнзәјәндир, дәрјаја бәнзәдилир. Чајла дәрја арасындакы бәнзәтмә әламәти (мүштәрәк сифәт) кенишлик, дәринликдир. Бу әламәт «тәк» сөзүнүн васитәсилә ифадә олунур.

Белә мүсаһибәдән сонра мүәллим сөһбәти үмумиләшдирәрәк тәшбеһлә истиарә арасындакы фәрги шакирдләрин нәзәринә ашағыдакы кими бир даһа чатдырды:

— Тәшбеһ дә, истиарә дә мәҹаз нөвүдүр, һәр икисиндә бәнзәтмә вар. Тәшбеһдә ики әшја бир-бири илә гаршылашдырылыр. Даһа доғрусу, идеја илә әлагәдар олараг бир әшја мүәјјән әламәтинә көрә өзүндән гүввәтли башга бир әшјаја

бәнзәдилир. Мәсәлән, дәниз чајдан чох-чох кениш вә дәрин олдуғу үчүн шаир Фәрһадын чәкдији сүд архынын символу кими көтүрдүјү чајы дәнизлә гаршылашдырыр.

Истиарә тәшбеһә нисбәтән мүрәккәб бәнзәтмәдир. Бурада гаршылашдырманын бир тәрәфи даһа доғрусу, бәнзәјән јалныз нәзәрдә тутулур.

Мәктәб тәҹрүбәси көстәрир ки, мә'на вә мәзмун е'тибари илә бир-биринә јахын олан анлајышларын арасындакы инҹә фәрги шакирдләрин диггәти үчүн әсас објектә чевирмәк онларын дәриндән баша дүшүлмәсинә олдугҹа мүсбәт тә'сир көстәрир.

Бәдии әсәрләрин тәһлили заманы әдәбијјат нәзәријјәсиндән алынан биликләрин тәтбиги дә олдугҹа мүһүм шәртдир. Бу саһәдә верилән һәр һансы билији алмаг башга шејдир, тәһлил заманы онлары јада салмаг, әсәрә тәтбиг етмәк башга. Бу, артыг билијин бачарыға кечмәси демәкдир. Әкәр шакирд алдығы биликдән јерли-јериндә истифадәни бачармырса, демәк онун газандығы билик сәмәрәсиздир. Она көрә дә әдәбијјат нәзәријјәси үзрә әлдә олунан биликләри тәһлил заманы, бәдии әсәрә тәтбиг етдирмәјә хүсуси гајғы илә јанашмаг лазымдыр. Истәр нәзәри анлајышларын ајрылыгда соруғусу, истәрсә мәтн үзәриндә иш, истәрсә дә тәһлил заманы онлары практик сурәтдә көстәрмәк тәләби мүәллими даһа чох дүшүндүрмәлидир. Бу о демәкдир ки, әкәр мүәллим һәмин билији (мәсәлән, композисија, сүжетин нәјә дејилдијини) ајрылыгда сорушурса, онунла әлагәдар мүәјјән мисал да тәләб етмәлидир. Шакирд композисијаны нәзәри ҹәһәтдән изаһ етдији кими, һәр һансы әсәрин композисијасыны да тәсәввүрүндә ҹанландырмалы вә ону композисија ҹәһәтдән тәһлил етмәји бачармалыдыр. Шакирдләрдә бу бачарыг исә билаваситә мүәллимин сәмәрәли иши нәтиҹәсиндә јарана биләр.

Бу мәгсәдлә мүхтәлиф јоллардан истифадә етмәк олар. Әввәла, мүәллим сорғуну шифаһи вә јазылы шәкилдә апара биләр. Ејни заманда бунларын һәр биринин өзүндә дә мүхтәлиф јоллардан истифадә етмәк мүмкүндүр.

Шифаһи сорғу заманы мүәллимин гојдуғу суаллар мүхтәлиф ҹәһәтләри әһатә едә биләр. Белә сорғу, адәтән, верилмиш конкрет билијин шакирд тәрәфиндән нечә мәнимсәдилдијини, ону башга анлајышлардан фәргләндирән хүсусијјәтләрин нә шәкилдә јадда галмасыны јохламагдыр. Она көрә дә мүәллим суалларын гојулушу илә јанашы шакирдләрин

суала вердији чавабы да диггәтлә изләмәли, натамам чәһәтләри синфин көмәји илә тамамламалы вә тәдрис материалындан кәтирилән мисалларла ону мөһкәмләндирмәлидир. Мәсәлән, «әсәрин композисијасы нә демәкдир?» суалыны шакирд ашағыдакы кими изаһ едир:

Әдәби әсәрдә данышылан һадисәләр сүжет хәтти әтрафында ајры-ајры јазычылар тәрәфиндән мүхтәлиф чүр бирләшдирилир. Јазычы һәр һансы бир һадисәнин мөвзусуну сечиб, сүжет хәттини мүәјјәнләшдирәркән, һәмин һадисәләри, образлары үмуми хәтт әтрафында нечә груплашдырмаг һаггында да фикирләшир, әсәрә дахил едәчәји һадисәләри өз үслубуна ујғун шәкилдә нөвбәләшдирир вә тәсвир едир. Әдәбијјатда буна композисија дејилир.

Бурадан ајдын олур ки, сөз сәнәткары тәсвир етдији һадисәләри мүхтәлиф шәкилдә, үслубуна ујғун олараг груплашдырыр.

Јахшы олар ки, мүәллим бу мүхтәлифлији шакирдләрә даһа конкрет баша салмаг үчүн онлары бу вахта гәдәр өјрәнилмиш епик әсәрләрин композисијасы үзәриндә фикирләшдирсин, бирини дикәри илә мүгајисәләндирмәјә истигамәтләндирсин. Белә мүгајисәни ашағыдакы кими апармаг олар:

М. — Сиз «Гарача гыз» һекајәсини кечибсиниз. Һекајә нечә башланыр вә кимин дили илә данышылыр?

Ш. — «Гарача гыз» һекајәси јазычынын өз дили илә данышылыр вә зәлзәлә нәтичәсиндә Гарача гызкилин евинин дағылмасы илә башланыр.

М. — Бәс, «Фирузә» һекајәси нечә башланыр?

Ш. — Һекајәнин әввәлиндә һадисәләр докторун дили илә данышылыр, Фирузәнин сон курсда охудуғу, ејни заманда докторун јанында ишләдији дејилир.

Шакирдләрин өјрәндикләри бу ики әсәрин композисијасыны хатырлатмагла мүәллим мүхтәлиф әсәрдә композисијанын мүхтәлиф шәкилдә инкишаф етдирилдијини даһа ајдын изаһ едир. Бу јолла верилмиш билик даһа мөһкәм олур. Шакирдләр чох ајдын тәсәввүр едирләр ки, «Гарача гыз» һекајәсиндә һадисә јазычынын дилиндән, әсасән, тәһкијә үсулу илә данышылыр. Ејни заманда һадисәләр илк башланғыч нөгтәсиндән верилир. «Фирузә» һекајәсиндә исә һадисәләр, әсасән, үчүнчү шәхсин дилиндән данышылыр, јазычы әсәрдә аз иштирак едир, диалог үстүн јер тутур вә һадисәләр, демәк олар

ки, ортадан башлајыр. Һадисәнин әввәли охучуја сөһбәт әснасында мә'лум олур.

Әдәбијјат нәзәријјәси материалларыны јазылы шәкилдә дә сорушмаг олар. Бу олдугча әһәмијјәтли үсулдур, шакирдләрин билијини һәртәрәфли јохламаға, һәм дә бүтүн синфин билији илә таныш олмаға имкан верир. Јазылы сорғу мүәллимдән даһа кәркин әмәк тәләб едир. Белә ки, шифаһи сорғуда мүәллим сорушулачаг мәсәләни синифдә шакирдлә сөһбәт заманы мүәјјәнләшдирирсә, јазылы сорғу үчүн әввәлчәдән һазырлашмалы, карточкалар дүзәлтмәли вә вахтдан сәмәрәли истифадә үчүн лазыми тәдбирләр дүшүнмәлидир.

Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә тәшкил олунан јазылы сорғу шакирдләрин бу саһәдәки биликләрини бәдии әсәрә тәтбиг етмәк вәрдишини јохламаг үчүн даһа әлверишлидир. Әлбәттә, белә ишдә мүәллим һәр шакирдин өзүнүн мүстәгил ишләмәсинә наил олмалыдыр.

Јазылы сорғу үчүн карточкаларын тәртибиндә шакирдләрин сајы нәзәрә алынмалыдыр. Шакирдләр карточкаларла ики истигамәтдә ишләјә биләр:

а) карточкаларын мәзмуну мүхтәлиф олур. Јә'ни һәр бир шакирдә вериләчәк карточкада мүхтәлиф материал верилир вә мүхтәлиф чәһәтдән изаһ олунмасы тәләб олунур. Мәсәлән,

Карточка № 1

Ашағыдакы парчада тәсвир васитәләрини изаһ един. «...Бу ночаван күл үзлү, хош сифәтли олуб, ағыл вә камалы үзүндән мә'лум едирди. Амма бунунла белә дә үзү үрәјиндәки пүнһан гәмини бәјан едирди. Нә үчүн бу гәм дәрјасына батмышдыр? Вә нә үчүн кабаб тәк говрулурду? Сәбәбини бир өзү, бир дә әлиндәки дәфтәрчә билирди.

Карточка № 2

«Дағларынын башы гардыр,
Ағ өрпәјин булудлардыр.
Бөјүк бир кечмишин вардыр,
Билинмәјир јашын сәнин,
Нәләр чәкмиш башын сәнин» парчасынын нечә һечалы ше'р олдуғуну вә мисраларын нечә гафијәләндијини тапыб ишарә един.

Белә карточкалар васитәсилә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр јада салыныр, сорушулур. Белә иши тә-

садүфдән-тәсадүфә јох, мүәјјән вахтларда апармаг лазымдыр. Әкәр бу үсулла сорғу апарылачағыны шакирдләр јадда сахласалар, нәзәри материаллары даһа шүурлу өјрәнмәјә сә'ј көстәрәрләр.

б) Бүтүн синфә пајланачаг карточкаларда конкрет бир әсәрдән сәчијјәви парча јазылыр вә шакирдләр һәмин парча үзәриндә поетик чәһәтдән ишләдилир. Бу вариантда карточкаларла ишләмәјин мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр әдәбијјат нәзәријјәси материалларыны хатырламагла јанашы, әсәрин бәдии чәһәтдән зәнкинлијини, сәнәткарын ишләтдији васитәләри идеја илә нечә бағландығыны даһа јахшы дәрк едир.

Әлбәттә, мүәллим бу вариантда апарачағы ишин вахтыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә шакирдләрин мүәјјән саһәдәки билијини там үзә чыхармаг мәгсәдини күдмәлидир. Белә бир иши һәр һансы әсәрин мәзмунлу өјрәдилмәсиндән, идеја вә бәдии чәһәтдән тәһлил едилмәсиндән сонра апармаг олар. Мәсәлән, VIII синифдә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәри идеја-бәдии чәһәтдән тәһлил олундугдан сонра мүәллим әсәрин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәдилдијини јохламаг вә ону бир даһа мөһкәмләндирмәк үчүн белә иш апара биләр. Бу мәгсәдлә:

«Кеј шух! Нәдир бу көфтүкуләр?
Гылмаг сәнә тә'нә ејбчуләр?
Нејчүн өзүнә зијан едирсән?
Јахшы адыны јаман едирсән?
Нејчүн сәнә тә'нә едә бәдку
Намусуна лајиг ишмидир бу?
Назик бәдән илә бәрки-күлсән,
Әмма нә дејим, икән јүнүлсән.
Лалә кими сәндә лүтф чохдур,
Әмма нә дејим, үзүн ачыгдур»

парчасыны јаздырыр (әкәр карточка һазырламаг мүмкүн олмајыбса), шакирдләри һәмин мисралар үзәриндә поетик чәһәтдән ишләдир. Шакирдләрин ишини конкретләшдирмәк үчүн ашағыдакы кими суаллар гојур.

1. Бу мисралардан һансы идејаны чыхармаг олар?
2. Әсәрдә һансы тәсвир васитәләриндән истифадә олунмушдур?
3. Әсәр һансы вәзндәдир, өлчүсү нәдир?
4. Мисралар нечә гафијәләнир, һансы ше'р формасындадыр?

Шакирдләр һәмин суаллар әсасында верилмиш парча үзәриндә дүшүндүкдән сонра мүәллим шакирдләрин чавабыны нәзәрдән кечирир. Әлбәттә, чавабы да шифаһи вә јазылы шәкилдә ала биләр. Јахшы олар ки, вахт имкан верирсә, һәр суал әтрафында һансы шакирд нечә чаваб һазырлајыбса, синифдә шифаһи сорушсун, лазым кәләрсә өзү үмумиләшдирсин вә даһа да мөһкәмләндирсин. Әдәбијјат нәзәријјәси систематик курс кими тәдрис едилмир. Бу бәдии әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар өјрәдилир. Лакин мүәллим буну системсизлик, гејри-ардычыллыг кими баша дүшмәмәли, тәдричән әдәбијјат нәзәријјәси материалларыны системә салмаға бөјүк диггәт етмәли, бу саһәдә верилмиш һәр бир мә'луматын шакирдләрдә әдәбијјатшүнаслыг үзрә биликләр системинә кечмәсинә мүвәффәг олмалыдыр. Бу ишдә сорғунун да әһәмијјәти вар. Сорғу заманы суаллар елә гурулмалыдыр ки, онлар биликләри системә салмаға көмәк едә билсин. Бу о демәкдир ки, мүәллим шакирдин гаршысында кәлиши көзәл суал гоја билмәз. Верилмиш суал өзү шакирдә мүәјјән истигамәт вермәлидир. Мәсәлән, мүәллим шакирддән комедијанын хүсусијјәтләрини сорушмаг истәјирсә, суалы елә гојмалыдыр ки, шакирд онун драматик жанра дахил олдуғуну ајдын тәсәввүр етсин вә алынан чаваб һәмин тәсәввүрү даһа да мөһкәмләндирсин. Јахуд тәмсил һаггындакы суала шакирд чаваб верәркән онун епик жанра дахил олдуғу дејилмәлидир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, тәмсил нәзмлә јазылдығы үчүн шакирдләрин бә'зиләри онун лирик жанра дахил олдуғуну сөјләјирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, мүәллим һәмин нәзәри биликләрин системә салынмасына лагејд мүнасибәт көстәрир.

САБИРИН КЛАССИК ИРСЛӘ ӘЛАГӘСИНӘ ДАИР

Әзиз **МИРӘҺМӘДОВ**,
филоложи елмләр намизәди.

Охучуја јахшы мә'лумдур ки, биздә бөјүк Сабирин әсәрләри аз чап олунмамыш, бу әсәрләрин тарихи әһәмијјәти һаггында аз јазылмамышдыр. Хүсусилә совет дөврүндә Сабирә мәһәббәт илдән-илә артмышдыр. Өзү дә Сабир ирси тәкчә әдәбијјатчылар үчүн дејил, дилчи тарихчиләр, сәнәтшүнас вә педагоглар, философ вә социологлар үчүн дә зәнкин тәдгигат мәнбәидир. Биздә артыг јаваш-јаваш јени, мүстәгил бир елм саһәси—сабиршүнаслыг јаранмагдадыр.

Бунунла бәрабәр, бу күн биз Сабирин даһијанә шәхсијјәти вә сәнәтини, һабелә онун сон 50—60 илдә тарихи инкишафда көрдүјү фајдалы иши көзүмүз габағына кәтириб, индијәдәк јазылмыш әсәрләри мүасир тәләбләр нөгтеји-нәзәриндән көтүр-гој етдикдә ајдын олур ки, сабиршүнаслыг һәлә бир чох мәсәләләр һаггында өз сөзүнү демәмишдир; нечә дејәрләр, шаирин руһу гаршысында бизим борчумуз һәлә чохдур.

Һәллини көзләјән мөвзулар һаггында чох данышмаг оларды. Лакин биз һәләлик конкрет бир мәсәлә үзәриндә дајанмаг истәјирик: Сабирин өзүндән әввәлки классик әдәбијјатла әлагәси; башга сөзлә, Сабир сәнәткар вә мүтәфәккир олмаг е'тибары илә һансы классик мүәллифләрлә марагланмышдыр, кимләри вә нечә охујуб өјрәнмишдир?

Демәлијик ки, бу суаллар сабиршүнаслыг үчүн һеч дә тәзә дејил. Мәрһум профессор Ҹәфәр Хәндан, һабелә Мир Ҹәлал, М. Ҹәфәр, М. Мүбариз вә башгалары шаирин әдәбијјата тә'сири вә классик ирслә әлагәси һаггында чох јазмышлар. Вахты илә, 15 ил бундан әввәл биз дә бу мәсәлә һаггында мүлаһизәләримизи пис-јахшы јазыб чап етдирмишик. Амма сон илләрин тәдгигат вә ахтарышлары нәтиҹәсиндә ајдын олмушдур ки, Сабирин өз заманындакы вә сонракы әдәбијјата тә'сириндә Вамбери, Дрепер вә Остроумовун, һабелә Аршимед, Һутенберг, Әһмәд Мидһәт кими елм вә мәдәнијјәт адамларынын адына раст кәлирик. Лакин сијаһы бунунла гуртармыр. Сабирин фикир вә сәнәткарлыг ҹәһәтиндән бағлы олдуғу онларҹа башга классикләр дә вардыр ки, биз «Һопһопнамә»дә онларын адларыны көрмәсәк дә, руһуну вә нәфәсини дујуруг.

Сөз јох ки, Сабири бу мүәллифләрин һәрәси бир ҹәһәтдән марагландырыб мәшғул етмишдир; шаир бунлардан һәрәсини бир мүнасибәтлә јад етмишдир: бирини охујуб тә'риф етмиш, өзүнә устад сечмиш, дикәрини тәнгид едиб пisләмиш, бир башгасы илә мүбаһисәјә киришмиш, кимисинин әсәрини азәрбајҹанҹаја тәрҹүмә етмишдир вә и. а.

Сабирин, Хагани, Низами, Фүзули, Ахундов, Бакыханов, Сејид Әзим, Закир, Фирдовси, Сә'ди кими классикләрлә әлагәсинин сәчијјәси елми әдәбијјатдан мә'лумдур. Одур ки, инди бизи бу вахта гәдәр, демәк олар, һеч кәсин диггәтини ҹәлб етмәмиш, ја да мәктәбләрдә анҹаг өтәри јад олунан классикләр даһа чох марагландырыр. Бунлар Азәрбајҹан шаири А. Бакыханов (Гүдси), Иран шаири Хәјјам, Јәғма Ҹәндәги, Әбунәср Шејбани, Үбејд Закани, түрк шаирләри Мәһәммәд Әшрәф, Намиг Камал, Маһмуд Әкрәм вә Абдулла Ҹөвдәт, әрәб шаири Мәһәммәд Әбдодур.

Бу башдан дејәк ки, әввәлән мәгаләнин һәчми мәсәләни әтрафлы шәрһ едиб ачмаға имкан вермәдијинә көрә, бурада анҹаг бә'зи мүхтәсәр мүлаһизәләр сөјләмәклә кифајәтләнмәк лазым кәләҹәкдир; икинҹиси, бә'зи мәсәләләр һәлә нисбәтән әтрафлы өјрәнилдији һалда, онун Иран, Түркијә, Орта Асија, Татарыстан вә с. јерләрдә әдәби инкишафа бөјүк көмәк етдији, Мө'ҹүз, Тукај, Лаһути, Әшрәф Килани, Назим Һикмәт, Ҹаббарлы, Ордубади, Әфраштә кими онларҹа шаирә нүмунә олдуғу сүбутлу-дәлилли көстәрилдији һалда, мәсәләнин о бири тәрәфи—Сабирин өзүнүн кимләрдән, нечә өјрәндији, онун елми, әдәби, мәдәни һазырлығынын дәрәҹәси һәлә кифајәт гәдәр кениш, дүзкүн ишыгландырылмамышдыр. Һалбуки Сабирин дүнја мәдәнијјәти илә әлагәси бизим тәсәввүр етдијимиз-

дән чох-чох мөһкәм, чох-чох дәриндир. Башга чүр ола да билмәзди.

Әдәбијјат тарихиндә артыг чохдан сүбут олунмушдур ки, бөјүк исте'даддан әлавә бир дә кениш һазырлыгсыз, дәрин биликсиз әсил сәнәткар олмаг мүмкүн дејил; јахшы тәләбә олмалысан ки, сонра јахшы мүәллим оласан; өјрәнмәјән өјрәдә билмәз. Сәнәткар өз дөврүнү, өз дилини, өз халгынын һәјатыны вә мә'нәви аләмини өјрәнмәкдән савајы, дүнја әдәбијјаты классикләрини дә танıјыб билмәли, онларын јарадычылыг тәчрүбәсиндән бәһрәләнмәји бачармалыдыр. Сабир мәсәләјә мәһз бу чүр јанашмышдыр.

Мүасирләриндән Сәһһәт вә Абдулла Шаиг, Әли Нәзми вә Мәммәдәли Сидги дәфәләрлә јазмышлар ки, Сабир мәшһур бир шаир олдуғу заманларда да, һәтта ағыр хәстәликдән јатагда бүзүшүб галдығы вахт да мүталиәсини азалтмыр, даим охујуб өјрәнмәјә чалышырды. Сабирин өз әсәрләриндә адыны чәкдији алим вә јазычылар бизә онун һазырлығы, мүталиәси, мараг даирәси һаггында тәсәввүр алмагда көмәк едир; онун әсәрләриндә биз Хагани, Фүзули, Гүдси, Зәрдаби, Үнсизадә, Мирзә Чәлил вә башгалары илә јанашы, Шекспир, Крылов, Нәф'и, Абдулла Чөвдәт, Әшрәф, Мирзә Чаһанкир хан, Меншиков, Әбунәср Шејбани вә дикәр јазычыларын, шәргшүнас алимләрин адларына раст кәлирик.

Бүтүн классик әдәбијјатда олдуғу кими, бу сәнәткарларын да јарадычылығында Сабир үчүн ән гијмәтли чәһәтләр— зүлм вә әдаләтсизлијә, керилик вә дини мөвһумата нифрәт, азадлыг, сәадәт, тәрәгги, мәдәни јүксәлиш арзусу иди.

Аббасгулу Бакыханов Гүдсинин руһән Сабирә јахын олдуғу мәтбуатда чохдан јазылмышдыр. Сабир 1910-чу илдә «Һәгигәт» гәзетинин ачдығы әдәби кушәдә Гүдсинин ше'риндән бир нүмунә чап етдирмәклә она өз һөрмәтини ашкар билдирмишди. Лакин бу ики бөјүк јазычыны бир-биринә бағлајан тәкчә бу кичик факт дејилдир. Сабирин «Көрмә!...» нидасы илә башланан мәшһур «Суал-чаваб» ше'ри илә Гүдсинин ејни мөвзуда јаздығы «Мәшвәрәтин шәртләри» адлы мәнзум һекајә арасындакы јахынлыг бундан даһа әһәмијјәтлидир.

Әјани олмаг үчүн һәр ики әсәри мисал кәтирәк. Абасгулу ağа Гүдсинин ше'риндә дејилир ки, Ширванда бир әмир вармыш, үмумијјәтлә пис адам дејил, амма худпәсәнд олмағы

иши корлајырмыш. Бир күн ағыллы, фазил бир шәхслә сөзә кәлир. Әмир һәмишәки кими јенә инадкарлыг едиб өз дедијини јеритмәјә чәһд едир.

О фазил әмирә чаваб верәрәк—
Сөјләди: һәр шејдә бир дүзлүк кәрәк.
Данышма, ешитмә, көрмә әмр етсән,
Бағларам дил, гулаг, көзүмү һәмән.
Әмр етсән анлама, әфф ет һөкмдар,
Бу ишдә әлимдә дејил ихтијар вә и. а.

Сонра классик Шәрг вә Гәрб тәмсилчиләри кими, Бакыханов да ше'ринә алты мисралыг нәсиһәтамиз бир сонлугла јекун вурур.

Фарс дилиндә јазылмыш бу мәнзум һекајәнин тәрчүмәси илк дәфә 1964-чү илдә А. Бакыхановун «Бәдии әсәрләри» адлы ше'р китабында чап олунмушдур.

Сабирин суал-чаваб ше'ри исә беләдир:

— Көрмә! — Баш үстә, јумарам көзләрим.
— Динмә! — Мутиәм, кәсәрәм сөзләрим.
— Бир сөз ешитмә! — Гулағым бағларам.
— Күлмә! — Пәкеј, шаму сәһәр ағларам.
— Ганма! — Бачармам! Мәни мә'зур тут!
Бөјләчә тәклифи-маһалы унут! вә и. а.

Сабирин бу ше'ринин Гүдсидән тәрчүмә олдуғуну сөјләмәк үчүн әлдә әсас јохдур. Лакин фикир вә сүжет јахынлығыны нәзәрә алараг күман етмәк олар ки, Сабир ја Гүдсинин әсәри илә таныш олмуш ја да онлардан һәр икиси бу мөвзуну орта әсрләр әдәбијјатындан көтүрмүшдүр. Биз билирик ки, белә һаллара бир чох башга шаирләрдә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, «Кәлилә вә Димнә»јә јахуд јунан сатирики Езопа истинадән тәмсил јазмыш Крылов вә Закирин бир нечә әсәри, демәк олар, илк мәнбә илә ејни мәзмунда, ејни композисијададыр.

Һәр ики әсәрин тәһлили бизи һәмчинин белә бир нәтичәјә кәтирир ки, Сабирин әсәри өз емосионал гүввәси, үсјанкар руһу илә «Мәшвәрәтин шәртләри»ндән даһа тә'сирлидир.

Һәр нә чүр олурса олсун, Гүдсинин ше'ри илә Сабирин ше'ри арасындакы сәсләшмә бу ики сатирик јазычы арасында кетдикчә даһа артыг бир шәкилдә нәзәрә чарпан варислик әлагәсинә сүбутдур.

Чаһаншүмул фарс вә тачик шаири, мәшһур философ, ри-

јазијјатчы вә астроном Өмәр Хәјјамла Сабирин әлагәси инди-инди мејдана чыхыр. «Һопһопнамә» мүәллифинин Хәјјамы охујуб севдијинә һеч бир заман вә һеч бир кәсдә шүбһә олмамышдыр. Әксинә, бир мүддәт «Молла Нәсрәддин»ин мүвәггәти редактору олмуш журналист Мәммәдәли Сидги хәстә Сабирин 1911-чи илин әввәлиндә Тифлисдә кечирдији күнләри хатырларкән јазыр ки, шаир «... бош отурмағы севмәзди, истираһәт саатларында китаб охујарды. (...) Өмәр Хәјјамын рүбаиләри илә чох марагланарды». Хәјјамы тәкчә Сабир дејил, Чәлил Мәммәдгулузадә, Мәһәммәд Һади, Чавид вә башга классикләримиз дә гијмәтләндирмишләр. Һади һәмчинин Хәјјамдан чохлу тәрчүмә етмиш вә бунлар 1914-чү илдә «Игбал» гәзетиндә чап олунмушдур. Чавид даһи шаирә хүсуси бир мәнзум драм һәср етмишдир.

Сабир Хәјјамын тәкчә пәрәстишкарымы олмушдур? Хејр. О, ејни заманда, Хәјјамдан тәрчүмә дә етмишдир. Бу барәдә бизә һәләлик анчаг бир мисал мә'лумдур.

«Һопһопнамә»нин мүхтәлиф нәшрләриндә чох көзәл, тә'сирли бир рүбаи чап олунмушдур:

Дәһр бир мүддәт олду мәнзилимиз,
Онда һәлл олмаз олду мүшкүлүмиз;
Јашадыгча чохалды дүшмәнимиз,
Нә едәк, доғру сөјләди дилимиз!..

Бу вахтадәк Сабирин орижинал ше'ри кими танијыб тәһлил етдијимиз һәмин рүбаи әслиндә Хәјјамдан усталыгла едилмиш бир тәрчүмәдир; илк дәфә «Күнәш» гәзетинин 16 јанвар 1911-чи ил тарихли 13-чү нөмрәсиндә нәшр олунмушдур. Бу рүбаини сонралар, 1926-чы илдә Чәлал Јусифзадә, 1955-чи илдә Мирмеһди Сејидзадә дә тәрчүмә етмишдир. Бунлардан биринчиси Бакыда чыхан «Әдәби парчалар» журналында кетмишдир.

Азәрбајчан зијалыларындан журналист, алим Чәлал Јусифзадәнин (1862—1931) шаирлик исте'дады чох да јүксәк олмадығына көрә онун тәрчүмәси бәдии чәһәтдән бир о гәдәр күчлү дејилдисә дә, Хәјјам рүбаисиндәки фикри охучуја ајдын чатдырырды:

Бир мүддәт олуб бу дәһрләр мәнзилимиз,
Гәм-гүссәдән өзкә олмады һасилимиз.
Әфсус ки, һәлл олмады бир мүшкүлимиз,
Кетдик, долудур һәсрәтү гәмлә дилимиз.

Мирмеһди Сејидзадәнин тәрчүмәси исә Өмәр Хәјјамын «Рүбаиләр» китабында верилмишдир:

Бир мүддәт бу дүнја олду мәнзилим,
Јашадым, дәрд олду јалныз һасилим,
Кетдим, үрәјимдә галды мин һәсрәт,
Һејһат, һәлл олмады бирчә мүшкилим.

Көрүндүјү кими, бу үч тәрчүмә бир нечә чәһәтдән бир-биринә охшајыр: фикир, әһвали-руһијјә, аһәнк, һәчм, гафијәләр, һәм дә ајры-ајры ифадәләр чәһәтиндән... Биринчи мисралар азачыг тәфавүтлә һәр үч ше'рдә ејнидир. «Мүшкилимиз», «мәнзилимиз», «дилимиз» гафијәләри һәр үч тәрчүмәдә тәкрар олунур.

Јәғма Чәндәги һаггында.

XIX әср Иран шаири Јәғма Чәндәги бизим әдәбијјатшүнасларымызын аз таныдығы сималардан биридир. Һалбуки Азәрбајчан сатирасыны, хүсусилә Сабири јахшы өјрәнмәк вә јахшы баша дүшмәк үчүн биз бу орижинал Иран шаирини дә јахшы танымалыјыг. Әввәлән, она көрә ки, Јәғма Јахын вә Орта Шәргин күчлү сәнәткарларындан биридир. Иран ше'риндә реализм вә сатиранын инкишафында мүһүм бир иш көрмүшдүр; икинчиси, она көрә ки, о бизим Сабир, Сәһһәт, Насеһ кими шаирләримизин чох севдикләри сөз усталарындан олмушдур.

Аббас Сәһһәт Ф. Көчәрлијә мәнзум мәктубунда досту Сабирин һәлә кечән әсрин ахырларында сатира јарадычылығында Јәғма кими «маһир» олдуғуну тәсвир едир:

Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир идик,
Биримиз сағәрә мајил, биримиз чананә,
Биримиз һәчвдә Јәғма кими чох маһир идик,
Лаубалы кечинирди күнүмүз ринданә.

Бу мисралар бир нөв хасијјәтнамә руһундадыр вә јығчам сурәтдә, бирчә мисрада верилән ајры-ајры сифәтләрдән һансынын кимә аид олдуғуну тә'јин етмәк чох да чәтин дејилдир: Сәһһәт, Насеһ, Тәррар о заман öз ше'рләриндә көзәллик вә шәрабдан чох бәһс етдикләри һалда Сабир һәм «мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди», һәм дә «һәчвдә Јәғма кими чох маһир иди».

Јәғма Чәндәги һаггында шәргшүнас Чәфәр Исмајылзадә јахшы бир диссертасија јазыб мүдафиә етмишдир. Мараглананлар бу әсәрлә јахуд онун авторефараты илә таныш ола

билəрлəр. Бурада исə Јəғма һаггында анчаг бир нечə кəлмə илə ону демəк олар ки, көркəмли алимимиз Зејналабдин Ширвани мəшһур «Бустанүс-сəјаһə» əсəриндə Јəғманы «алим вə камил шаир» адландырыр. Профессор Ф. Е. Бертелс јазыр ки, «Јəғма дүнјаја чох тез кəлмишди, əкəр о, јүз ил сонра доғулсајды, ингилаби Иранын јазычылары ичəрисиндə əн көркəмли бир јер тутарды».

Јəғманын «Хүласəтүл-ифтизаһ» адлы мəснəви поемасы, «Гəссабијјə», «Сəрдаријјə» кими ири формалы əсəрлəри, чохлу гит'ə, рүбаи, тазијанə вə тəрчибəнди вардыр.

Көрүнүр, бу истe'дадлы сəнəткарын јарадычылығында Сабирин руһуна, зөвгүнə ујғун мəзијјəтлəр чох имиш. Һəм лирик, һəм дə сатирик жанрларда мəһарəт көстəрəн Јəғманын феодал əсарəти, шаһлар, мүлкəдар, бəј вə ханлар əлејһинə, руһанилик вə дини мөвһумата гаршы јаздығы «мəзаһ» вə «һəчвлəр», јə'ни јумор вə сатира Сабирин хошуна кəлирмиш. Јəғманын чəмијјəтдəки нөгсанлары тазијанə формасында тəнгид етмəси, гəзəл кими лирик əдəби жанра јени, сатирик мəзмун вə аһəнк вермəси, мəнфи типлəри чох вахт өз сөзлəри илə, сатирик монолог шəклиндə ифша етмəси, Иран шаһларынын ејбəчəр симасыны ачмасы вə с. бу кими јарадычылыг əн'əнəлəри Сабирин диггəтини чəлб етмəјə билəрдими!.. Əлбəттə, јох!.. Бу хүсусијјəтлəрин чохуна башга орижинал, милли шəкиллəрдə Сабирдə дə тəсадүф олунур.

Үбејд Закани вə Əбунəср Шејбани һаггында бир нечə сөз...

Фарсдилли сатиранын инкишафында көркəмли ролу олан Үбејд Закани илə Сабирин арасында əлагəјə даир һəлəлик əлдə конкрет бир факт јохдур. Лакин əдəбијјат тарихи, Сејид Əзимин əсəрлəри вə Сабирин өзүнүн əдəби ирси ајдын көстəрир ки, онун сатирасы Закани илə бағлыдыр. Сејид Əзимин «Əсəрлəри»нин бу јахынларда чапдан чыхмыш икинчи чилдиндə Заканидəн тəрчүмə олунмуш «Сичан-пишик дастаны» верилмишдир. Сејид Əзимин чапа һазырланан тəзкирəсиндə дə Закани мүһүм јерлəрдəн бирини тутур. Узун заман Сејид Əзимин шакирди олдуғуну вə ше'р саһəсиндə дə онун рəһбəрлији алтында ишлəдијини нəзəрə алараг, Сабирин Закани сатирасы илə танышлығы һаггында еһтимал ирəли сүрмəк олар. Һəр һалда Сејид Əзимин башга шакирдлəри илə бəрабəр, кəнч Сабирин дə јухарыда ады чəкилəн тəзкирəдəн бир дəрслик кими истифадə етдијинə шүбһə јохдур.

Əбунəср Шејбани мəсəлəси исə бир гəдəр башга шəкилдəдир. Билдијимиз кими, бу ад Сабирин ишлəтдији кизли имзалардан биридир. Шаирин бу ада мүрачиəт етмəсинин сəбəби чох марағлы вə гисмəн дə мүəммалыдыр. Əбунəср Шејбани XIX əср көркəмли Иран шаирлəриндəндир вə онун һəјаты чох ағыр, фачиəли кечмишдир. Əсəрлəри əсасəн лирик ше'рлəрдəн ибарəтдир. Бунлары вахты илə Иранын Тифлис консулу олан Мирзə Рза хан Əрфəүддөвлə (Даниш) китаб һалында чап етдирмишдир. Əрфəүддөвлə хатиратында Əбунəср һаггында марағлы əһвалатлар јазыр. Һəр һалда, Сабирин Əбунəср Шејбани адыны бир имза кими ишлəтмəси онун бу шаирлə дə таныш олдуғуну көстəрир. Лакин һəлəлик нə Əбунəср Шејбанинин əсəрлəри, нə дə Əрфəүддөвлəнин хатирати тəдгиг едилиб өјрəнилмəмишдир вə бу иш сабиршүнаслыг гаршысында дуран вəзифəлəрдəн биридир.

Сабирлə түрк əдəбијјаты арасындакы мүнасибəтлəрə кəлдикдə, биринчи нөвбəдə демəк лазымдыр ки, бу мəсəлə тəкчə сабиршүнаслығын дејил, бүтүн Азəрбајчан əдəбијјатшүнаслығынын индијəдəк мə'лум сəбəблəрə көрə көздəн салыб өјрəнмəдији, əслиндə исə чидди диггəт вə тəдгигата лајиг олан бир мəсəлəдир. Чүнки бизим XIX—XX əсрлəрдəки əдəби вə ичтимаи-фəлсəфи фикримиз Түркијəдəки тəнзимат вə мəшрутə һəрəкаты илə, јени мəдəнијјəт вə əдəбијјат уғрунда мүбаризə илə гаршылыглы əлагəдə инкишаф етмишдир. Биз Русија илə, Гəрб вə Шəргин бир чох өлкəлəри илə əдəби əлагəлəрдəн данышыб Түркијə илə гаршылыглы əлагəни јаддан чыхарсаг, кəлдијимиз нəтичəлəр нөгсанлы олар. Бакыханов, Ахундов вə Сабир ирси, «Молла Нəсрəддин» журналы вə «Иршад» гəзети түрк халгынын мəдəни инкишафы үчүн фајдалы олдуғу кими, Мидһəт паша, Намиг Камал, Һамид, Фикрəт вə башга түрк классиклəринин əн јахшы əсəрлəри дə бизим əдəби вə мəдəни инкишафымыз үчүн фајдалы олмушдур. Һəлə Һади, Сəһһəт, Шаиг, Чавид кими романтиклəр бир јана, Мирзə Чəлил, Сабир, Гəмкүсар, Мө'чүз вə башга молланəсрəддинчилəр түрк əдəбијјатынын габагчыл, демократик кејфијјəтлəрини бəјəниб өјрəнир, бу јазычыларын классик əсəрлəрини Азəрбајчанда тəблиғ едирдилəр. О бири тəрəфдəн бизим тəрəггипəрвəр јазычыларымыз түрк əдəбијјатынын бə'зи дини-мистик, миллəтчи тəмајүллəринə гаршы мүбаризə апармышлар.

Сабир түрк классиклəрини чох охумушду вə онларын чохунун əсəрлəринə сатирик бəнзəтмəлəр — пародијалар јаз-

мышды. «Амалымыз, эфкарымыз ифнаји-вэтэндир» шеʼри Намиг Камала, «Бир чибимдэ эскинасым...» шеʼри Абдулла Чөвдэтэ, «Јад ет» шеʼри Маһмуд Экрэмэ пародија иди вэ и. а.

Мэһэммэд Эшрэфэ колдикдэ о, XIX эсрин ахыры, XX эсрин эввэлиндэ јазыб јаратмышдыр. Сабир кими, онун да эсас жанры сатира иди. Јухарыда хатиратындан мисал кэтирдијимиз Мэммэдэли Сидгинин дэ тэсдиг етдији кими, Сабир түрк јазычысы вэ алими Шэмсэддин Саминин вэ Эшрэфин эсэрлэрини шөвглэ охујармыш. Сидги јазыр ки, «Һэчвку Эшрэфин чап олунмуш эсэрлэрини охумаг чох чэтин иди. Чүнки Түркијэ сензору онун рүбаилэринин ајры-ајры сөзлэринин вэ бэлкэ дэ чүмлэлэринин чап олунмағына ичазэ вермэдијиндэн һаман сөзлэрин јеринэ нөгтэлэр дүзүлмүшдү. Бу гэрар үзрэ бир рүбаидэ бир нечэ сөз галдығындан о рүбаилэри охумаг чох чэтиндир. Лакин Сабир бу рүбаилэри елэ бир мэһарэтлэ охујурду ки, елэ бил өзү јазмышдыр».

Сабир өз эсэрлэриндэ Эшрэфи ики дэфэ—1906—1910-чу иллэрдэ јад етмиш, јэʼни онун адыны чэкмишдир. Биринчи дэфэ «Иршад» гэзети мадди еһтијач үзүндэн бағланмаг горхусу алтында икэн Сабир һаман гэзетэ хүсуси бир мэгалэ јазыб түрк шаиринин бу бэндини мисал кэтирмишди:

Еј вэтэн, вер элини бир сыхајым,
Элимиздэн кедијорсун, адијө!
Чешми-шэфгэтлэ бахылдыгча сана
Мэни мэһзун едијорсан, адијө!

Эшрэфин видалашма руһунда јазмыш олдуғу бу мисралар Сабирэ «Иршад»ын дүшдүјү ағыр вэзијјэтлэ элагэдар олараг вэтэн мүлкүнүн кечирдији һэјэчаны билдирмэк үчүн лазым олмуш вэ ону да дејэк ки, Эшрэфин шеʼриндэн сонра о, һэмчинин досту Сэһһэтин «Еј вэтэн, кетмэ ки, элдэн кедэриз» шеʼриндэн бир парча мисал кэтирмишдир.

Икинчи дэфэ Сабир Эшрэфи 1910-чу илдэ «Гурулубдур јенэ мејдани-һэјаһаји-сүхэн» шеʼриндэ јад едир.

Гурулубдур јенэ мејдани-һэјаһаји-сүхэн,
Јазылыр шеʼр, ачылыр пэрдеји-мэнʼаји-сүхэн вэ и. а.

Бу шеʼрин мараглы бир тарихчэси вар.

Бизим мэшһур сэһнэ хадимимиз, комик артист Мирзаға Элијев чаванлыг иллэриндэ еіни заманда эдэбијјат вэ мэтбуатла да чох марагланыб мэшғул олурду. Һэлэ 1907-чи илдэ о, «Тэкамүл» адлы болшевик гэзетиндэ «Гарабағ бэјлэри» сэрлөвһэли бир фелјетон чап етдирмишди. Мирзаға Элијев «Молла Нэсрэддин» журналыны Бакыда јајан шэхслэрдэн бири иди; о заман о, «Ајдынлыг» адлы китаб мағазасында ишлэјирди. 1908-чи илдэ «Иршад» вэ «Тэрэгги» гэзетлэри охучуларына хэбэр верирди ки, Мирзаға Элијев Азэрбајчанда мэтбуат вэ эдэбијјатын инкишафына хидмэт етмэк мэгсэди илэ хүсуси бир нэшријјат вэ мэтбээ тэшкилинэ чалышыр. Лакин бу иш баш тутмамышды. Шаирлијэ кэлдикдэ, о вахтлар онун истеʼдады чох да күчлү дејилди. Мирзаға Элијев анчаг Совет һакимијјэтинин илк иллэриндэ бир нечэ мэзэли сатирик эсэр јазмыш, артист Һачаға Аббасовла бирликдэ гошдуғу куплетлэри вэ «Орда елэ, бурда белэ» адлы кичик комедијасыны естрадада ифа етмишди. Онун Эшрэфин эсэрлэрини өз ады илэ чап етдирмэси јахшы иш олмадығына көрэ Сабир јухарыда ады чэкилэн шеʼриндэ өзүнэ мэхсус принсипиаллыгла кэнч эдэбијјат һэвэскарына ачы бир дэрс вермишди.

Сабирин тэрчүмэ етдији эсэрлэр ичэрисиндэ Мэһэммэд Эбдонун ики гитʼэси дэ вардыр. Бунларын һэр икиси 1907-чи илдэ «Фүјузат» журналында чап олунмушдур. Биринчиси «Гэм етмэзэм денилсэ Мэһэммэд сағалдымы», икинчиси исэ «Тапшырма сиррини мэкэр эһли-кэрэмлэрэ» мисрасы илэ башланыр. Бу шеʼрлэр идеја-мэзмун чэһэтиндэн бир о гэдэр эһэмијјэтли олмаса да, онларын мүэллифи Мэһэммэд Эбдо кечэн эсрин ахыры вэ 20-чи эсрин эввэлиндэ Мисирдэ јашајыб јарадан мэшһур эрэб јазычысы, алими вэ дин хадими кими диггэти чэлб едир. О, вэтэниндэ маарифчилик һэрэкатынын кенишлэнмэси јолунда чалышмыш вэ ислам динини «мүасирлэшдирмэјэ» чэһд едэнлэрдэн олмушдур. Көрүшлэриндэ Руссо, Монтескјө вэ б. франсыз маарифчилэринин тэʼсири вардыр. «Үрзэтүл-вүсга», «Эл-Мэнар», «Эл-Мүэјјэд» кими журнал вэ гэзетлэрдэ фэал эмэкдашлыг етмишдир. Белэ мэʼлум олур ки, дүнјакөрүшү чох зиддијјэтли олан Мисир јазычысынын фэалијјэтиндэ Сабирин гијмэтлэндирдији башлыча чэһэт онун маарифчилији имиш.

Демэли, бизим мүтэфэккир шаиримиз Сабир дүнја мэдэнијјэтинин наилијјэтлэрини јарадычы сэнэткар дүһасы илэ өјрэниб камала чатмышдыр. Бунунла бэрабэр, о, сэлэфлэринэ дэрин еһтирам бэслэјэн, лакин онлардан һеч биринэ бэнзэмэјэн оричинал бир шаир олмушдур.

АЗӘРБАЈЧАНДА СОВЕТ ҺАКИМИЈЈӘТИНИН ИЛК ИЛЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Чамал ӘҺМӘДОВ, досент

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси сијаси, игтисади ичтимаи һәјатда олдуғу кими, маариф вә мәктәб тарихиндә, педагожи вә методик фикримизин инкишафында да јени дөвр ачмыш, мүһүм мәрһәлә олмушдур.

Бу тарихи гәләбәдән сонра тәдрис фәнләринин мәзмуну әсаслы сурәтдә дәјишди, онларын мәгсәд вә вәзифәләри заманын јени тәләбләринә хидмәт етмәјә истигамәтләндирилди. Совет мәктәбләринин јарандығы лап илк күндән әдәбијјат әсас тәдрис фәнләриндән бири олду. Фәннин көмәји илә јарым әсрә јахындыр ки, шакирдләр, үмумијјәтлә кәнчлик, доғма әдәбијјатымызы вә дүнја әдәбијјатынын ән көзәл инчиләрини өјрәнир, коммунист әхлаги руһунда тәрбијә олунур, илк бәдии зөвгләринин формалашмасына кениш имкан тапырлар. Партија вә һөкумәтимиз 50 ил әрзиндә мәктәбләримиздә әдәбијјат тәдрисинин нәзәри вә методик сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн һәр чүр гајғы көстәрир, бу фәннә идеоложи мүбаризәмизин тәркиб һиссәси кими бахыр, онун рол вә әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирир.

Совет һакимијјәтинин илк илләри үчүн әдәбијјат тәдрисинин өзүнәмәхсус бир сыра хүсусијјәтләри олмушдур. Бу дөврүн методик мәнбәләри көстәрир ки, әдәбијјат тәдриси өз јени инкишаф мәрһәләсиндә ингилабдан әввәлки демократик методик ән'әнәләрә истинад етмишдир. Совет һакимијјәтинин

илк илләриндә әдәбијјат тәдрисинин јени тәләбләр үзрә инкишафына мәшһур Гори мүәллимләр семинаријасында тәһсил алмыш С. С. Ахундов, Р. Әфәндијев, Ч. Мәммәдгулузадә һабелә А. Шаиг, Һ. Чавид кими маариф хадимләри чох көмәк етмиш, педагожи тәчрүбәләрини, методик бачарығларыны јени мәктәбин тәшкилиндән әсиркәмәмишләр.

Халг маарифинин бу ветеранлары 20-чи илләрдә әдәбијјат дәрсликләри вә програмлары јаратмагда, кәнч әдәбијјат мүәллимләри һазырламагда, мүәллимләр үчүн методик көстәришләр јазмагда хејли әмәк сәрф етмиш вә фајдалы ишләр көрмүшләр. Буна көрә дә әдәбијјат тарихимиздә олдуғу кими, маариф тарихиндә дә 20-чи илләрин биринчи јарысында ингилабдан әввәл педагожи вә методик фикри тәмсил едән демократик маариф хадимләринин мүәллимлик вә методистлик фәалијјәтләри тәгдирә лајигдир. Лакин Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јаранан мәктәбләрә, тәшәккүл дөврү кечирән методик мүлаһизәләрә көһнә мәктәбин садәчә давамы кими бахмаг олмаз. Чүнки јени гурулмуш мәктәб јени тәдрис програмы, дәрслик вә јени тә'лим үсуллары тәләб едирди. Дикәр тәрәфдән, јени дөвр үчүн мүасир тәләбләр нөгтеји-нәзәриндән тәрбијә көрмүш, даһа һазырлыглы мүәллим кадрлары лазым иди. Өзү дә, бу, һәлли тезликлә ваҹиб олан бир тәләб иди. Бунун үчүн Совет һакимијјәтинин илк илләриндә конкрет тәдбирләр мүәјјәнләшдирилиб һәјата кечирилир. Шуша, Кәнчә вә Бакыда педагожи курслар ачмаг, бу курслара тәдрис етдији фәнни вә онун методикасыны јахшы билән, нәзәри һазырлығы мүкәммәл олан мүәллимләрин чәлб олунмасы, даһа сонралар исә али педагожи институт хәтти илә фәнн мүәллимләри һазырламаг вә с. һәмин тәдбирләрин нәтичәләри иди.

Ингилабдан әввәл али тәһсилли мүәллимин олмамасы үчүндән әдәбијјат дәрсләрини, бу ишә хүсуси мараг көстәрән адамлар, әсасән, јазычылар тәдрис едирдиләр. Буна көрә дә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә али тәһсилли әдәбијјат мүәллими һазырлығы сон дәрәчә бөјүк вә һәјати еһтијач кими гаршыда дурурду.

20-чи илләрин әввәлиндә Бакыда ачылмыш Али Педагожи Институту 28 нәфәр битирмишди. Бунлардан 6 нәфәри дил-әдәбијјат мүәллими иди. Илк али педагожи тәһсилә малик олан дил-әдәбијјат мүәллимләри бунлар иди: 1) Атабаба Мусаханлы, 2) Тејмур Шаһвердили, 3) Фејзи Мәммәдзадә, 4)

Сурхај Һүсејнзадә, 5) Сејид Алим Шәрафәддин, 6) Мәммәдбағыр Бағырзадә[1].

Али Педагожи тәһсилли бу дил-әдәбијјат мүәллимләри сајча аз олса да, тәдричән артыр, нәзәри-методик һазырлығлары илә һамыны севиндирирди. Ачыг фикирли, никбин әһвали-руһијјәли, сосиализм гуручулуғунун наилијјәтләри илә севинән гочаман мүәллимләр өз јетирмәләри илә фәхр едирдиләр.

Али тәһсилли илк дил-әдәбијјат мүәллимләринин нәзәри һазырлығы, әдәбијјаты вә онун методикасыны јахшы билдикләри онларын 20-чи илләрдә чап етдирдикләри мәгалә вә дәрсликләриндә дә өз ифадәсини ајдын тапмышдыр.

Бу чәһәтдән А. Мусаханлынын методик јазылары марағлыдыр. О, һәлә педагожи институтда охујаркән өз бачарығы вә истеʼдады илә фәргләнирди. Мүәллимләр вә тәләбәләр А. Мусаханлынын бачарығыны көрүр, онун әдәбијјата вә мүәллимлик сәнәтинә олан һәвәсини јүксәк гијмәтләндирирди. Һеч тәсадүфи дејил ки, о, тәләбәлик илләриндән мүәллимлик сәнәти, әдәбијјат дәрсләринин тәшкили илә даһа чох марагланыр, методик мәгаләләрлә дә чыхыш едирди. Бу чәһәтдән онун «Шаиг—шаир вә мүәллим»[2] адлы мәгаләси вә 20-чи илләрдә нәшр едилән «Әдәбијјат дәрсләри» китабларына јаздығы методик көстәришләр[3] вә с. мараглыдыр. «Шаиг—шаир вә мүәллим» мәгаләсини А. Мусаханлы педагожи институтда тәләбә икән јазмышдыр. О, бу мәгаләдә садәчә олараг, тәләбәнин өз мүәллиминә олан саф вә сәмими мәһәббатини билдирмәклә кифајәтләнмәмиш, А. Шаигин шаирлик бачарығыны вә педагожи-методик габилијјәтини јахшы дујан кәнч бир әдәбијјатшүнас, һәм дә истеʼдадлы вә бөјүк үмидверән методист олдуғуну да көстәрмишди.

Нәзәри вә методик јазыларында әдәбијјаты севмәк, ону дәриндән өјрәнмәк тәләб едән мүәллиф, бәдии зөвг тәрбијәсинә, әдәби әсәрләри һәртәрәфли тәһлил етмәк мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирир, дил-әдәбијјат мүәллиминдә елми һазырлыгла педагожи-методик усталығын вәһдәт тәшкил етмәсини кениш тәблиғ едирди.

---

[1] Бах: Али Педагожи Институтун салнамәси, 1924, сәһ. 53.

[2] А. Мусаханлы. «Шаиг—шаир вә мүәллим», «Абдулла Шаиг», Бакы, 1923.

[3] Һ. Зејналлы вә б. «Әдәбијјат дәрсләри», Бакы, Азәрнәшр, 1929, сәһ. 3 вә с.

Али Педагожи Институтунун илк тәшкили дөврүндән мүәллим һазырлығында, еләчә дә дил-әдәбијјат мүәллими јетишдирмәкдә педагожи-методик мәсәләләр диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бунлардан бири, бәлкә дә, биринчиси **кәләчәјин дил-әдәбијјат мүәллиминин — али мәктәб тәләбәси, педагожи тәчрүбәсинин тәшкили мәсәләси иди.**

Бәс Али Педагожи Институтунун әдәбијјат шөʼбәсиндә кәләчәк мүәллимләрин нүмунә дәрсләри нечә тәшкил олунурду? Бу суала чаваб вермәк үчүн 1923—24-чү дәрс илиндә нүмунә дәрсләринин кечирилмәсинә һәср олунмуш бир мәгаләјә[1] нәзәр салаг. Һәмин мәгаләдә нүмунә дәрсләринин рол вә әһәмијјәти белә гијмәтләндирилир ки, нүмунә дәрсләри, «бүтүн мәктәб вә тәһсил мүддәтиндә әлдә едилән мәʼлуматын әмәли бир һала кәтирилмәси, тәтбиг едилмәси»[2] демәкдир. Нүмунә дәрсләри «мүәллимлик һәјаты, тәдрис вә тәʼлим, идарә вә тәрбијә чәһәтинчә бөјүк бир гијмәт вә әһәмијјәти һаиз мәсәләдир»[3]. Мүәллим өз тәләбләринә белә бир методик әгидә ашылајыр: «Нүмунә дәрсләри мүәллимлијә һазырлашан кәнч јолдашларын кәләчәкдәки фәалијјәтләри үчүн бир нүмунә олачаг, габилијјәт вә мүвәффәгијјәтләри һаггында әсаслы бир фикир верәчәкдир»[4].

Азәрбајчанда али тәһсилли дил-әдәбијјат мүәллими һазырламаг проблеминин һәлли Совет һакимијјәтинин илк илләриндә даһа башга вачиб проблемләрлә дә бағлы иди. Бунлардан ән башлычасы мүәллим һазырлығына профессор-мүәллим һејʼәтинин чәлб олунмасы иди.

Азәрбајчанлылардан али мәктәбә јарарлы, јүксәк ихтисаслы әдәбијјат мүәллиминин азлығы, бу саһәдә даһа башга тәдбирләрә әл атмаг еһтијачы һисс едирди. Түркијәдән И. Һикмәт, Казандан Б. Чобанзадә вә башгаларынын чәлб олунмалары мәһз зәрури еһтијачдан ирәли кәлирди. Дөврүнүн танынмыш мүәллимләри олан бу мүтәхәссисләр Һ. Чавид, А. Шаиг вә башга азәрбајчанлы мүәллимләрлә чијин-чијинә ишләмиш, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә әдәбијјат мүәллими кадры һазырламаг ишиндә мүәјјән зәһмәт сәрф етмишләр. Хүсусилә профессор Б. Чобанзадәнин фәалијјәти, јалныз бир педагог кими дејил, һәм дә јерли кадрлардан ел-

---

[1] Бах: «Али Педагожи Институтун салнамәси», Бакы, 1924, сәһ. 31—32.

[2] Јенә орада, сәһ. 31.

[3] Јенә орада.

[4] Јенә орада.

ми ишчи, али мәктәб мүәллими һазырламаг, ана дили вә әдәбиjjат тәдрисинә даир нәзәри методик характерли әсәрләр јазыб чап етдирмәк тәшәббүсләри диггәти чәлб едир.

1925—1926-чы илләрдә әдәбиjjатшүнас Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбиjjаты тарихи материаллары» китабларынын нәшри, партијанын әдәби-бәдии тәшкилатларынын јенидән гурулмасы һаггында тарихи гәтнамәси, Азәрбајчан классик вә мүасир әдәбиjjаты нүмунәләринин нәшри үчүн ачылан кениш имканлар вә с. һаггында кәләчәјин әдәбиjjат мүәллиминдә мөһкәм инам јарадырды. О, милли әдәбиjjатымызын мүстәгиллиjи, гәдим тарихи, рәнкарәнклиjини көрүр, бу әдәбиjjаты севә-севә мүталиә едир вә өзүндә милли гурур вә әгидә тәрбиjә едирди. Беләликлә, һәр чүр јабанчы тә'сирләр, јанлыш нөгтеји-нәзәрләр бөјүк әксәриjjәт тәрәфиндән рәдд едилирди.

Али педагожи кадр һазырлығы тезликлә өз бәһрәсини верир. Институту гуртаранлар орта мәктәбләрдә, педагожи техникумларда дәрс дејир, педагожи әдәбиjjатын нәшри ишләринә чәлб олунур, әдәбиjjат програмлары тәртиб едир, јени дәрсликләрин јазылмасында јахындан иштирак едирләр. Совет һакимиjjәтинин илк илләриндә, хүсусилә 20-чи илләрдә, али тәһсил алмыш Ә. Назим, Һ. Сәмәдзадә, М. Ариф, Һ. Зејналлы, Руһулла Ахундов, А. Мусаханлы вә башга кәнчләрин адларына әдәбиjjат програмлары вә дәрсликләриндә тез-тез раст кәлмәк олур. Онлар каһ әсас мүәллиф, каһ да редактор сифәти илә мәктәблиләри мүвафиг методик әдәбиjjатда тә'мин етмәк үчүн фәдакарлыгла чалышыр, әмәли ишдә фәалиjјәт көстәрән әдәбиjjат мүәллимләринә јахындан нәзәри, методик көмәк көстәрирләр. Мүәллим үчүн методик әдәбиjjатын азлығы, совет педагокикасы вә методикасы елминин һәлә јеничә тәшәккүл вә инкишаф етдији бир дөврдә али мәктәби јеничә гуртармыш кәнч әдәбиjjатчыларын бөјүк үрәклә, сәмимиjjәтлә өз имкан вә бачарыглары даирәсиндә чалышмалары сон дәрәчә елми әһәмиjjәт кәсб едирди.

Мәһз бунун нәтичәсидир ки, 20-чи илләрдә јаранан методики әсәрләрдә әдәбиjjат мүәллиминин елми вә шәхси кејфиjјәтләри јүксәк гиjмәтләндирилир, педагожи просесин дүзкүн вә сәмәрәли тәшкилиндә онларын һәлледичи ролуна бөјүк үмид бәсләнилирди.

Дил-әдәбиjjат мүәллиминин дәрсләри дәгиг планлашдырмасы, ајры-ајры классикләри вә мүасир јазычылары өјрәдиркән онларын јарадычылыг хүсусиjјәтини әсас көтүрмәси, методик әдәбиjjата вә әдәбиjjат дәрсләринә мүстәгил вә јарадычы мүнасибәт бәсләмәси вә с. бу кими мәсәләләр диггәт мәркәзиндә дурурду.

Халг маарифинин габагчыл адамлары 20-чи илләрдә мәктәбләрдә һөкм сүрән «лаборатор тәдрис системинин» ачыначаглы нәтичәләриндән чыхыш јолу ахтарыр, мүстәгил ишләрин формаларыны, тәшкили методикасыны фүрсәт тапыб јери кәлдикчә изаһ едир вә мүәллимләрә чатдырмаға сә'ј едирдиләр. Бу ишдә педагожи вә методик тәчрүбәси мүкәммәл олан демократик руһлу көһнә мүәллимләрин мүлаһизәләри өз фајдалы нәтичәләрини көстәрирди.

Азәрбајчан мәктәбләри үчүн илк әдәбиjjат програмы 1921-чи илдә тәртиб олунмушдур. Бу програма рус мәктәбләриндән өтрү ејни дөврдә чап едилмиш мүвафиг әдәбиjjат програмларынын мүсбәт тә'сири һисс олунур.

ЈЕНИ ИНСАН ТӘРБИЈӘСИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ЈОЛУ

Садыг ШҮКҮРОВ,
филоложи елмләр намизәди, досент.

Дүнјада һәр шеј инкишаф едир, һәјат дәјишир, мәһсулдар гүввәләр артыр, көһнә мүнасибәтләр дағылыр вә бу објектив јүксәлиш фонунда әмәјин характери дәјишдији кими әдәбијјатын да мөвзу вә мәзмуну дәјишилмишдир. Индики әдәбијјатын мөвзусу вә әһатә даирәси һеч дә 20-чи илләр әдәбијјатынын ејни дејилдир. Бу әдәбијјат дөврүнүн бир сыра әдәби чәрәјанлары илә мүбаризәдә варлығыны горујуб сахламыш, јени инсанын тәрбијәсиндә өзүнүн бөјүк варлығыны көстәрмиш вә сүбут етмишдир ки, әдәбијјат әмәјин шаграгсәсиндән вәчдә кәлиб јаранмышдыр. Халг шаиримиз «Бәсти» поемасында бу һәгигәти Бәстијә мүрачиәтлә беләифадә едир:

Һәјатдыр әмәк,
Даһа нә демәк
Ел сәнин анан
Сән она көмәк...
Еј азад гадын
Көзләрин ајдын
Мән нә јазардым
Сән олмасајдын.

Јени инсан бу мисраларда әмәјин маһијјәтини анлајыр. Онун сәадәт вә һәјат чешмәси олдуғуна инаныр. Кировабад

шәһәринин 34 №-ли орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Нәчибә Һүсејнова «Бәсти» поемасындан данышаркән Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Бәстини Азәрбајчан гадынларынын азадлыға чыхан нүмајәндәси кими сәчијјәләндирир, онун шөһрәтләнмәсиндә әмәјин ролуну, әмәјин зөвг вә сәфа, сәадәт кәтирдијини изаһ едир. Әмәјин гүдрәтини вә шаирин әмәк һаггында дүшүнчәләрини нәзәрә чатдырмаг үчүн јухарыда хатырладығымыз парчаны шакирдләрә охутдурур вә бунунла әлагәдар оларағ, Б. Ваһабзадәнин «Һәкимлә сөһбәт» ше'риндә шаирин аз ишләмәји төвсијә едән һәкимә вердији бу ашағыдакы чавабыны мисал чәкир:

Мән нечә ишләмијим
Ахы, вәчдә кәлирәм.
Инан ки, ишләјәндә
Үрәкдән динчәлирәм.

Бу мисралардан сонра Н. Һүсејнова гејд едир ки, бурадакы иш фајдалыдыр, чиркин әмәлләрә гаршы чеврилдији үчүн чәмијјәтин чичәкләнмәсинә хидмәт едир. Еләбурада мүәллим, јазычы Б. Бајрамовун «Гоз ағачы» повестини хатырладыр вә дејир ки, әсәрин гәһрәманы һәким Күләрә инсан һәјатында әмәјин ролуну даһа јахшы анлајыр, онун фикринчә «Инсан јашајышында ән бөјүк зөвгү, ән јүксәк руһи раһатлығы јахшы, хејирхаһ ишдән, әмәлдән алыр». Шәһәрин 18 нөмрәли орта мәктәбинин X синиф мүәллими Мүршүд Мәммәдов, Мирзә Ибраһимовун јарадычылығындан данышаркән «Бөјүк дајаг» романы илә јанашы «Фыртына гушу» повестини дә диггәт мәркәзинә чәкир, әмәк вә гәһрәманлығын әсас хүсусијјәтләрини ачыр.

Совет әдәбијјатынын сон наилијјәтләриндән данышаркән 6 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Һачыјева Фирузә комсомолчу Севил Газыјеванын шәрәфинә һәср едилән «Күнәшин бачысы» поемасыны јад едир вә дејир ки: Н. Хәзри романтик үнсүрлү бу поемасында әмәјин маһијјәтинә һәссаслыгла јанашмышдыр. Инсан торпагдан мәрһәмәт көзләмәмиш, торпаға мәрһәмәт көстәрмиш ону өз ирадәсинин Прометеј зәнчирләринә бағламыш, синәсини јашыллыға гәрг едиб мәһсулдарлыға алышдырмышдыр. Тарихләр шаһиди торпаг өзү дә буну е'тираф едәрәк Севилә дејир:

Әлинлә һөрмәтим чох учалыбдыр,
Гәлбләри долашан парлаг нурам мән.

Тарла гәһрәманы Севил сәадәтини «дәмир атлара» бағламыш, онларын нәрилтисини бир мусиги әсәри кими динләмиш, арзулары шәфәгләрдән өч алмыш, «күнәшин өзүнә ше'р охумушдур».

Ијирми үч јашлы Севил өз иши илә нәсилләр далынча кәлән нәсилләрә јени чығыр ачды, башдан-баша механикләшдирилән памбыг тарлаларында култиваторла алаг вурду, машынла «ағ гызыл» јығды, күчлү тракторлар ахыны тарлалара ајаг ачдыгча кетмен музејә верилди. Инсан талејини көјләрә јох, машынлара, торпаға бағлады, зәһмәтдән горхмады, јер шумлады, әкди, бечәрди... Севил тәләсмәди, сәбр вә исрарла, үлви бир мәһәббәтлә ишләди, үрәји илһама кәлди. Вәтән наминә додаглары нәғмә пычылдады.

Бизим коммунизми гуран вәтәндә,
Вурсун бу ешг илә үрәкләримиз.
Инсан кешијиндә дуран вәтәндә,
Дураг көзәллијин кешијиндә биз.

Севил әмәјин бәхш етдији көзәллијин кешијиндә дурмагдан јорулмады... һәјат нәдир? «О һүнәрдир, о зәһмәтдир» идејасы илә јашады. Турсунојла јарышды. «Кәлин чәркә-чәркә топлашаг, достлар, зәһмәтдә бирләшсин мәрд әлләримиз»— дејә мүасирләрини әмәк чәбһәсиндә һүнәр көстәрмәјә чағырды. Сосиалист биркәјашајыш ганунларынын ашыладығы зөвгдән дујғулары еһтизаза кәлди, торпағын көзәллијинә вурулду, иши илә шөһрәт газанды, ады дилләрә дүшдү. Зәһмәтин нечә бөјүк тәрбијәви тә'сирә малик олдуғуну анлады. Араз вә Күр чајларынын ахарыны хошбәхт һәјатынын сүр'әтинә бәнзәдән Севил елә буна көрә дә јени инсанын ән мүбариз образы кими һеч заман, һеч вахт јаддан чыхмајачагдыр. Чүнки о, торпағы севмиш, она бағланмышдыр. Һачыјева фикрини јекунлашдыраркән Ә. Чәмилин «Улдузларын нағылы» ше'ринин ашағыдакы мисраларына шакирдләрин диггәтини јөнә.:дир.

Анамызын суд гохан,
Гојну кими севмишик,
Севәчәјик торпағы.

Әдәбијјат кәнчләри аталарын кечдији ингилаби јолла аддымламаға, онлардан нүмунә көтүрмәјә руһландырыр, јени һәјатда, јени гајдалар әсасында јашајан нәслин тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Кировабадын 5 нөмрәли мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Әли Аббасовун иш тәчрүбәси бу чәһәтдән әһәмијјәтлидир. О ишини, партија вә дөвләтин тәләбинә мүвафиг шәкилдә гурур. Шакирдләрлә јалныз синиф дахилиндә мәшғул олмур. О, һәм дә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр васитәсилә дә онларын ичтимаи-сијаси тәрбијәсинин камилләшмәсинә чалышыр. Н. Бабајевин «Оғлума мәктублар» әсәринин диспутунун кечирилмәси бу чәһәтдән әһәмијјәтли иди. Чүнки бу әсәрдә галдырылан мәсәләләр јени инсанын тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу мәктубларда мүәллифи чидди мәшғул едән, дәрин ичтимаи әһәмијјәтә малик олан «аталар» вә «оғулларын» гаршылыглы мүнасибәтидир. Јазычы јетишмәкдә олан нәслә мәсләһәт көрүр ки, аталарын јолуну, онларын ишини доғматик олараг давам етдирмәсинләр. Белә јол бөјүкләрин вахты илә бурахдығы сәһвләри анчаг тәкрарламагла нәтичәләнә биләр. О, јазыр ки, «Оғлум сизә ким дејир ки, бизим сәһвләримиздән дәрс алмајын, онлары тәкрар един. Һеч ким! Мәкәр партијанын көрдүјү бүтүн тәдбирләр буна сүбут дејилми?!».

Јазычы кәнчләри аталарын бөјүк арзуларына, ишыглы коммунизм аләминә инамла аддымламаға, сәдагәтли олмаға, орижиналлыға сәсләјир: «Кәрәк сиз бизим архамызча кәләсиниз, анчаг ајагларынызы бизим ләпирләримизә гојмајасыныз, јени из, јени чығыр ачасыныз». Мүбаризәдән усанмајасыныз. «Һәјат мүбаризә мејданыдыр» (Ч. Чаббарлы). Бу јолда јорулмаг мәһв олмаг демәкдир. Әкәр, ахтарышларынызда сүстләшмәзсинизсә јаратдығыныз әсәр вә ја көрдүјүнүз иш ичтимаи һәјатда, көзәллик аләминдә нүфуз газанар. Чүнки инсан «көзәллик гануну илә јарадыр» (К. Маркс).

Сиз јени чәмијјәтин һөрмәтини газанмаг нијјәтиндәсинизсә сәдагәт вә чәсурлуғунузла өлүмүн көзүнә дик бахмагдан горхмајын, «горхан көзә чөп дүшәр», әмәјинизлә, рәшадәтинизлә, никбинлијинизлә, хејирхаһ мәсләһәтләринизлә башгаларыны һәвәсләндирин. Һәзи Асłановдан нүмунә көтүрүн. О, мүһарибәнин дәһшәтләриндән горхмазды. Мәзһәкәчи Михаил Шујдин инкилис мүхбиринә вердији интервүдә дејир: «...Һәзи Әһәдович... танк һүчумларына виллисдә кедәрди. Баша дүшдүнүзмү, виллисдә. Һәр ики тәрәфин танклары бир-бирини

диднб дағыдыр, Асланов виллисдә вурушур. Бу о демәкдир ки, әлдә јалын гылынч, тәкбашына рытсарлар кими, бир гошунун үстүнә һүчум едәсән. Асланов күлләдән горхмурду». Сиз, вәтән уғрунда чанындан кечән аталарынызын, бачы вә гардашларынызын бу көзәл әхлаги кејфијјәтләриндән нүмунә көтүрүн, Зоја Космедемјанскаја, Кәјан Һачыјев кими олмаға чалышын, јолдашларынызы гәләбә чалмаға, ирәлијә доғру аддымламаға һајгырын. Адриатик дәнизи саһилләриндә әбәди ујғуја далан Меһди Һүсејнзадәнин, Салск чөлүндә фон Манштејнә гаршы вурушда өз танкында дири-дири јанан Толстхын, Гара дәниз саһилләриндә гәбринә далғалар лајлај чалан Гафурун гәһрәманлығындан нүмунә көтүрүн. Халг шаири С. Рүстәмин јарадычылығындан данышаркән комсомолчу Гафур һаггында јазылан бу мисралары охујур:

Душмән Синетскинин бағрыны алмыш, нишан,
Автоматда күллә јох... Аман, нә дәһшәт, аман.
Нә күллә долдурмаға, нә гумбара атмаға
Вахты јох, имканы јох, галхыр бирдән ајаға.
— Јолдаш лејтенант,—дејә чығырыр вар сәсилә.
Шығыјыб илдырым тәк, габаран синәсилә
Галдырараг достлуғу гәлбиндә бајраг кими
Дурур Синетскинин өнүндә бир даг кими.

Бу бејтләрдән сонра мүәллим дејир ки, бу әсил мә'нада гәһрәманлыгдыр, мәсләк ајдынлығыдыр, вәрдиш һалына кечмиш әхлаги әгидәнин дәринләшмәсиндән ирәли кәлән мөһкәмликдир. Белә адамлары нә күллә, нә дә дәһшәтли инквизисија горхутмур. Буну тарихи сәнәдләр вә булнар әсасында јазылан «Чијниндә гартал дашыјан» (И. Селвински) вә «Вагиф» драмаларындакы образларын тоггушмасы да тәсдигләјир. Хәлифә Мө'тәсим Биллаһын вә Гачарын гаршысында «Алдада билмәмиш дүнјанын вары, бир мәсләк ешгилә јашајанлары» — дејән Бабәк дә, Вагиф дә алтуна сатылмајан сарсылмаз әгидә саһибләри олдугларына көрә һөрмәтлә јад едилир... «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» адлы мәгаләнин мүәллифи С. Вурғун санки белә адамлары хатырлајараг көстәрир ки, һәјатын шәхси мә'насыны мәсләк ешгинә

вә әгидәјә гурбан верән инсанлар бәшәр тарихиндә әбәди олараг јашајыр.

Коммунизмин јени гуручуларында вәтәнпәрвәрлик һиссини гүввәтләндирмәк үчүн онлара һеч дә «Вәтәнимиз көзәлдир, гәшәнкдир, ону севин» демәк лазым дејилдир. Әкәр, јазычы јурдумузун көзәллијини өзүнә мәхсус үслубда тәсвир етмәји бачарырса мәгсәдинә чатачагдыр. Әһмәд Чавадын бу, бирчә бәнд ше'рини охујан шәхсә, әлавә изаһат вермәк мә'насызлыгдыр. Көј көл нечә дә көзәл, шаиранә бир дилдә тәрәннүм едилмишдир. Мусигилик, мисраларда сәсләрин ујушмасындан әмәлә кәлән аһәнкдарлыгла вәһдәтдәдир. Һечаларын чарпазлашмасындан доған ритм ше'рин авазыны мүәјјәнләшдирмишдир.

Кәсин ејшин-нушу, кәләнләр сусун!
Думандан јорғаны, дөшәји јосун.
Бир јорғун пәри вар,—бир аз ујусун,
Ујусун дағларын маралы Көј көл.

Јени сөз, јени тәшбиһ, јүксәк даг зирвәләриндән дәрәләр ашағы сүзүлән суларын зүмзүмәсини хатырладан мисралар вә бејтләр арасы јаранан аһәнкдарлыг јени инсанын мә'нәви аләмини зәнкинләшдирир, Көј көлү севдирир, онун дујғуларына естетик бир һәзз верир, о тәбиәтин фүсункарлығындан илһама кәлир, «тәкамүлүн чарпан үрәји» (С. Вурғун) олур вә буна көрә дә чәмијјәтин диггәт мәркәзиндән јајынмыр. Бу заман әдәбијјатын тә'лим-тәрбијә әһәмијјәти мә'на көзәллији илә бирләшир. Јени инсанын тәрбијәсинә, мүстәсна дәрәчәдә бөјүмәсинә, Вәтәнин ән лајагәтли вә шәрәфли вәтәндашы олмасына, көһнә адәт-ән'әнәләрдән үз дөндәриб тәзә ганунларла јашамасына көмәк едир. «Көрпү саланлар»да Сәријјә, «Мән ки, көзәл дејилдим»дә Гәндаб, «Бөјүк дајаг»да Маја, «Сәнсиз»дә Севинч белә јени әхлаг нормаларына әмәл едән мүхтәлиф характерли образлардыр. Фәрһадын е'тирафында, Севинчин Марала нәсиһәтиндә мүасир адамларын јүксәк әхлаги зәнкинлији өзүнү көстәрир. Р. Рзанын «Мән торпағам», М. Ибраһимовун «Фыртына гушу» вә С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри дә јени инсан тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. «Азәрбајчан» ше'ри Һ. Меһдинин сөзләри илә десәк «Азәрбајчаныстан һаггында бајатыдыр». Бу ше'р Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә агыр јара алан әскәрләрин дилинин әзбәри олмушдур. Чәрраһијјә әмәлијјатына мә'руз галан дөјүшчү:

Деди: «Доктор! Аман, доктор!
Сағлығыма кұман јохдур...
Бычағыны сахла бир дәм,
Билирәм ки, өләчәјәм...
Көзүм јолда, көнлүм сәсдә,
Динлә мәни сон нәфәсдә
Гој Вурғунун сөзләриндән
Бир бәнд дејим сон дәфә мән
Сән дә ешит бу нәгмәни
Гој долашсын о, аләми:
«Ел билир ки, сән мәнимсән
Јурдум, јувам, мәсқәнимсән.
Анам, доғма вәтәнимсән
Ајрылармы көнүл чандан
Азәрбајчан, Азәрбајчан»
Дејиб бу сон сөзләрини
Јумду гара көзләрини.

Бу нәдир? Јараланмыш торағајын инилтисидирми? Јох! Туфанларла чарпышан, дәһшәтли далғалара мејдан охујан фыртына гушунун нәгмәсидир. Бу поезијанын өлүмүн үстүнә гәһгәһәси, галибијјәт тәнтәнәсидир, јени инсанын вәтәнә мәһәббәти, идеалыдыр. Һәјатын зәфәр сәси, өлүмүн мәһкәмәсидир. Әдәбијјатын нечә бир гүдрәтә, тәрбијәви тә'сир гүввәсинә малик олмасыдыр. Жданов јолдаш јазырды:

«Совет дөвләти вә партијамыз мәһз совет әдәбијјатынын јардымы илә кәнчләримизи чевиклик, өз ишиндә инамлы олмаг руһунда тәрбијә етдији үчүн биз сосиализм гуручулуғунда чох бөјүк чәтинликләри арадан галдыра билдик, алманлар вә јапонлар үзәриндә гәләбә чалдыг». Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ағыр анларында Т. Шевченконун, Н. Островскинин, А. П. Чеховун, С. Вурғунун, А. Исаһакјанын әсәрләри дөјүшчүләрин ән јахын көмәкчиси олмушдур. Зоја Космедемјанскаја «Полад нечә бәркиди» романынын гәһрәманы Павел Корчакинин һәјат һаггындакы фикрини өзүнә бир мәрамнамә кими гәбул етмиш, чаныны халг вә Вәтән јолунда гурбан вермишдир. «Достлуг галасы» романында Кәјан Һачыјев «Короғлу» дастаныны өзү илә бирликдә сәнкәрләрдә кәздирмиш, истираһәт вахтларында мүталиә етмиш, руһланмышдыр. Меһди Һүсејнин «Кобзор вә дөјүшчү» очеркиндә тәсвир едилән Фоменко да Украјнанын бөјүк шаири Тарасын ше'рләрини до-

дагалты охујараг вурушур вә санки бундан голларына гүввәт кәлирди...

Сов.ИКП-нин XXII гурултајында дејилир ки, «Совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәји олмалы, онларын ирадәсини, дујғуларыны вә фикирләрини ифадә етмәли, онлары идејача зәнкинләшдирән вә әхлаги чәһәтдән тәрбијә едән васитә олмалыдыр», көрүндүјү кими, Совет әдәбијјаты халгы коммунизм уғрунда мүбаризәјә һазырламағы гаршысына мәгсәд гојмагла партијанын даһијанә көстәришләрини нәзәрә алмағы һеч вахт јадырғамыр. Чүнки һуманитар елмләр ичәрисиндә бөјүк тәрбијәви вәзифә дашыјан әдәбијјат јени инсанын дүнјабахышынын формалашмасына көмәк едир. М. Һүсејнин «Сәһәр», С. Рәһимовун «Меһман» вә Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри» романларындакы Бајрам, Меһман, Будаг белә сурәтләрдән сајылыр. С. Рүстәмин «Чапајев» вә «Мәркәзи Комитә» ше'рләри јени инсанын тәрбијәсиндә мүбаризлик әһвали-руһијјәсини артырыр вә «инсаншүнаслыг» адланан әдәбијјатын маһијјәтиндә инсан мәфһуму М. Горкинин дедији кими, гүрурла сәсләнир. Инсанын һәјата мүнасибәти, арзу вә истәји экс едилир. Һәтта бөјүк ингилабчы демократ Чернышевски әдәбијјаты «һәјатын дәрс китабы» адландыраркән ону ичтимаи һәјатын мәзмунундан ајырмамыш, һүдудларынын вә тә'сир даирәсинин кенишлијинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Әдәбијјат кәнчләрдә әмәјә, әмәк адамларына мәһәббәт тәрбијә едир, тәнбәлләрә вә түфејлиләрә нифрәт һисси ојадыр. Бүтүн этинә вә илијинә гәдәр мәфкурә илә долу олан әдәбијјат һәмишә Маркс, Енкелс вә Ленин кими даһиләрин севдији саһә иди. Онлар өзләринин дәрин мәзмунлу фәлсәфи әсәрләриндә әдәбијјатдан истифадә етмишләр. Шекспир, Балзак, Һејне, Бајрон, Толстој, Пушкин, Шевченко, М. Горки кими көркәмли сәнәткарларын јарадычылығына һәссаслыгла јанашмыш, јүксәк гијмәтләндирмишләр.

АЛМАЗ СУРӘТИНИН ПСИХОЛОЖИ ТӘҺЛИЛИНӘ ДАИР

Тамилла ДАДАШОВА,
С. М. Киров адына АДУ-нун педагокика вә психолокија кафедрасынын мүәллими.

Коммунизм гуручусунун һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт кими јетишмәсиндә бөјүк мәс'улијјәт дашыјан совет мәктәби вә мүәллими мүрәккәб тә'лим-тәрбијә ишиндә бәдии әдәбијјатдан да бир васитә кими жениш сурәтдә истифадә едир. Чүнки реалист совет әдәбијјаты адамларымызын јени вә јүксәк әхлаги кејфијјәтләрини, совет адамы үчүн типик олан характер әламәтләрини, һәмчинин онларын инкишаф вә тәшәккүлетмә просесини экс етдирир. Мәһз буна көрә дә јени мәзмунлу характер әламәтләрини дәрк етмәк вә онлары кәнч нәсилдә тәрбијә етмәк үчүн бәдии әдәбијјатдан мүһүм бир мәнбә кими истифадә едирик. Бурада бөјүк драматургумуз Ч. Чаббарлынын әсәрләри хүсуси јер тутур.

Мүәллимләримизә бәдии образын психоложи тәһлили ишиндә аз да олса, јардым етмәк нијјәти илә Алмаз сурәти һаггында гысача бәһс етмәк истәдик.

Алмаз 1920—1930-чу илләрдә Азәрбајчанда фәалијјәт мејданына атылан гадынларымызын үмумиләшмиш типик нүмајәндәсидир.

Адәтән шәхсијјәти характеризә едәркән илк нөвбәдә онун фәрди хүсусијјәтләри нәзәрә алыныр. Чүнки һәр бир конкрет адамын өзүнә мәхсус һәјат јолу вардыр ки, бу да характердәки фәрди әламәтләрә мүһүм изләр бурахыр.

Алмаз мүәллимәдир. Јахшы, ағыллы өвладдыр. Бөјүк мәһәббәтлә севән бир гыздыр. Сәдагәтли, вәфалы нишанлыдыр. О, нишанлысы Фуады «дүнјалар гәдәр» севир. Анчаг севдијинин әсири олмајыб, она ачыг көзлә јанашыр. Севдији адамда әхлаги вә ироди кејфијјәтләри, садәлији вә сәмимилији јүксәк гијмәтләндирир.

Алмаз һәссас гәлбә маликдир, нәчиб инсан, гајғыкеш дост вә јолдашдыр; бачарыглы тәрбијәчи, биликли мүәллимәдир.

Бу чүр зәнкин фәрди характер әламәтләринә малик олан Алмаз үмуми-типик психоложи хүсусијјәтләри илә дә фәргләнир.

Мә'лумдур ки, шәхсијјәт мүәјјән чәмијјәтин үзвүдүр вә ондан ајрылмаздыр. Мөвчуд ичтимаи гурулуш, һәмчинин игтисади, сијаси вә мәдәни һәјат үмумилији һәмин чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн үмуми олан типик характер әламәтләри јарадыр.

Алмаз сосиализм чәмијјәти уғрунда мүбаризә едән адамлар үчүн сәчијјәви олан типик әламәтләрә маликдир.

Бу әламәтләр һансылардыр?

Мә'лумдур ки, характер мүхтәлиф чәһәтли мүнасибәтләрдә тәзаһүр едир. Одур ки, шәхсијјәти тәдгиг едәркән, онун објектив керчәклијә реал мүнасибәтләри — харичи аләмин шејләринә, әмәјә, башга адамлара вә өз-өзүнә мүнасибәтини вә бу заман тәзаһүр едән характер әламәтләри өјрәнилмәлидир.

Алмазы бир шәхсијјәт кими тәдгиг едәркән биз совет психолокијасынын бу принсипинә истинад едирик.

Алмазын әмәјә мүнасибәтиндә тәзаһүр едән типик характер әламәти әмәксеварликдир.

Әмәксеварлик һәр бир адамын ичтимаи-фајдалы әмәк саһәсиндәки вәтәндашлыг борчунда, үмумхалг мәнафеји үчүн фәдакарлыгла чалышмасында, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг уғрунда гүввә вә имканларындан истифадә етмәк бачарығында, сәмәрәли зәһмәтдән нәш'ә дујмасында, көнүллү, тәманнасыз ишләмәк мејлиндә ифадә олунан характер әламәтидир.

Совет кәнчи Алмазын әмәксеварлији өзүнү үмуми ибарәләрдә дејил, ишдә көстәрир. О, чәмијјәтә әмәли иши илә хидмәт етмәјә сә'ј едир, ушагларын тә'лим-тәрбијәси илә чидди мәшғул олур, кәнддә јунбирлији тәшкил едир, курслар ачыр.

Алмазын әмәк фәалијјәти илә шәхси һәјаты арасында ај-

рылыг јохдур. Әмәк фәалијјәти онун шәхси һәјатынын мәзмунуну тәшкил едир.

Алмазын башга адамлара мүнасибәтиндә тәзаһүр едән типик характер әламәтләри **һуманизм, тәләбкарлыг вә коллективчиликдир.**

Сосиалист һуманизми — совет адамынын инсанлара диггәтли, һәссас вә гајғыкеш мүнасибәти демәкдир.

Алмазын һуманизми Јахшыја мүнасибәтиндә даһа парлаг тәзаһүр едир. Алмаз «әр бир, аллаһ бир» тәсәввүрү илә јашајан авам, садәлөвһ кәндли гадыны Јахшыны ајылтмаға чалышыр. Она, һүгугсуз вәзијјәтинин сәбәбләрини анладараг, чыхыш јолу көстәрир, кәнддә тәшкил едилән «Јени јол» колхозунда ишләмәјә вә савад алмаға тәһрик едир.

Инсанлара мүнасибәтиндә сон дәрәчә диггәтли вә һәссас олан Алмаз заваллы Јахшынын фачиәсини үрәкдән һисс едир вә өзү үчүн нә гәдәр тәһлүкәли олса да она көмәк әлини узадыр.

Сосиалист һуманизми бөјүк мәһәббәтлә јанашы, бөјүк нифрәтин дә олмасыны тәләб едир. Инсанлара, халга, бүтүн зәһмәткешләрә олан фәал мәһәббәтдән зәһмәткеш халгын мәнафејинин зиддинә кедәнләрә, хошбәхт кәләчәјә олан јолу кәсәнләрә гаршы барышмаз нифрәт әмәлә кәлир.

Алмаз өз доғма кәндини, бөјүк сосиалист вәтәнини, халгыны сонсуз мәһәббәтлә севир. О, зәһмәткеш адамлара нә гәдәр һәссас, гајғыкеш вә мүлајимдирсә, јенилијин дүшмәнләринә, кәндин көһнә фикирли адамларына вә чаһилләринә гаршы бир о гәдәр сәрт вә амансыздыр. Чүнки о, там вә биткин характерә маликдир. Онун инсанлара мүнасибәтиндә мүхтәлиф вә зиддијјәтли тәзаһүр шәклинә малик характер әламәтләри дахили мәнтигә маликдир. Бу, Алмазын коммунист әгидәсиндән ирәли кәлир.

Алмазда инсанлара гајғы вә һәссаслыг тәләбкарлыгла бирлик тәшкил едир.

Дост вә јолдашларыны сәмимијјәтлә севән вә онлара һөрмәт едән Алмаз онларын нөгсанларыны ачыг демәкдән чәкинмир. О јахшы баша дүшүр ки, достун јанлыш аддымларына көз јуммаг она хәјанәт етмәк демәкдир.

Алмаз коллективчидир. Әсил коллективчилик ондан ибарәтдир ки, үмуми мәнафе, коллективин мәнафеји, инсанын өз шәхси мәнафеји олур; инсан коллективин мәнафеји вә мараглары илә јашајыр. Алмаз јахшы анлајыр ки, совет адамынын күчү коллективлә гырылмаз әлагәсиндәдир. Одур ки, көрдүјү

бөјүк вә чәтин ишләриндә кәнч вә сағлам гүввәләрә архаланыр.

Алмазын өз планлары һаггындакы сөһбәтини динләјән доктор Темурташын «Алмаз, сизин бу тәклифиниз бөјүк бир ингилабдыр. Бунлары һәјата кечиртмәк үчүн сизә бир орду кәрәкдир» сөзләринә Алмаз белә чаваб верир:

«Орду вардыр». «Бизим тәрәфдарларымыз чохдур. Бах, Афтил, Күлверди, Барат, кәндин коммунист вә комсомолчулары вә бүтүн јохсуллары».

Алмаз билир ки, күтләјә әсасланмајан һәр бир тәшәббүс өлүмә мәһкумдур. Мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн онун фикри күтләнин фикри олмалыдыр.

Алмазын өз-өзүнә мүнасибәтини ифадә едән типик характер әламәти **тәләбкарлыгдыр.**

Даим инкишафда олан, јенилијә сә'ј едән совет адамы башгаларына олдуғу кими, өзүнә дә тәләбкардыр.

Совет адамынын өзүнә вә башгаларына тәләбкарлығы јени ичтимаи һәјатын тәбиәтиндән ирәли кәлир. Чүнки јени сосиалист чәмијјәти вә онун һәр бир үзвү даим инкишафдадыр.

Алмазын өзүнә сон дәрәчә тәләбкар олмасы да бунун ифадәсидир.

Мә'лум олдуғу кими, Алмаз педагожи фәалијјәтинә, тә'лим-тәрбијә ишләринә тәләбкарлыгла јанашыр; Мирзә Сәмәндәр кими мүһафизәкар мүәллимләрин зәрәрли «тәрбијә үсулуна» гаршы мүбаризә апарыр. О, күнүн сијаси-ичтимаи вәзифәләри илә, партијанын вә Совет һөкумәтинин көрдүјү тәдбирләрлә јахындан марагланыр. Өз инкишафы үзәриндә ишадла чалышыр, өзүнә тәнгиди мүнасибәт бәсләјир. Мирзә Сәмәндәр исә күндә дөрд саат дәрс демәклә ишини битмиш һесаб едир. Бу лагејд вә дар дүшүнчәли адамы һеч бир ичтимаи иш марагландырмыр. Өз әгидәсинчә «вәзифәсини јахшы билән» Мирзә Сәмәндәр дөврүн тәләбләриндән хәбәрсиз, коллективдән ајры дүшмүш бир шәхсдир.

Тәшәббүскарлыг, гәтијјәт, тә'кидлилик кими иради кејфијјәтләр артыг мөһкәмләниб Алмазын характер әламәтинә чеврилмишдир.

Тәшәббүскарлыг — башгасы тәрәфиндән мәчбур едилмәдән ишә башламаг вә ишдә јарадычылыг көстәрмәкдир. Тәшәббүскар адам өз шәхси тәшәббүсү илә јени ишә башламаг вә ону мәс'улијјәтлә һәјата кечирмәк бачарығына малик олур ки, буну да биз Алмазын фәалијјәтиндә ајдын көрүрүк.

Алмаз даим јарадычылыг вә фәаллыг көстәрир. Она јенилик һисси, мүстәгиллик, өз гүввәләринә инам кими әламәтләр хасдыр. О, чәтин вәзијјәтләрдә өзүнү итирмир, руһдан дүшмүр, гүввәләрини сәфәрбәр етмәји бачарыр. О, гадынлары коллектив ишә чәлб етмәк үчүн артел тәшкил едир, шәһәрдән машын вә дәзкаһ кәтиртдирир, арвадлар үчүн «јунбирлији» дүзәлдир, кәнд чамаатыны ишә чәлб етмәк үчүн Һачы Әһмәд багында «мејвәбирлији» јаратмаг, мәсчиди гадынларын јыгынчаг јеринә, һәјәтини исә ушаг багчасына чевирмәк, кәнд Советн сәдрлијинә гадынлардан ирәли чәкмәк тәшәббүсләрини ирәли сүрүр.

Алмаз садәчә олараг, јени вә ичтимаи әһәмијјәтли тәклифләр ирәли сүрмәклә кифајәтләнмир. О өз тәклифләрини һәјата кечирмәк үчүн чалышыр вә башгаларыны да бу ишә чәлб едир, һәр чүр чәтин вә јени вәзифәләрин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлир.

Алмаз бөјүк руһ јүксәклији илә чалышыр. Әлдә едилән наилијјәтләр, мүвәффәгијјәтләр ону кифајәтләндирмир. О, даим ирәлијә бахыр вә даһа фајдалы тәклифләр ирәли сүрәрәк, онлары һәјата кечирмәк үчүн чалышыр, һәр ишдә јенилик ахтарыр.

Кәнардан «дејилмәји» көзләмәјән, тәшәббүсләр көстәрмәјә габил олан бу совет кәнчинин тәшәббүскарлыгы јенилик һисси илә, бөјүк енержи вә чәсарәтлилик илә сых әлагәдардыр. Мәһз бу јенилик һисси вә јарадычылыгла ишләмә габилијјәти Алмазын социализм чәмијјәтинин фәал гуручусу олмасыны шәртләндирир.

Мә'лум олдугу кими, тәнгид вә өзүнүтәнгид олмадан тәшәббүскарлыг, ичтимаи фәаллыг вүс'әт тапа билмәз. Јени коммунизм чәмијјәтинин гурулмасында тәнгид вә өзүнүтәнгид ән вачиб, мүһүм шәртләрдән биридир. Доғрудан да, шәраити, имканлары објектив сурәтдә өјрәнмәдән, тәкмилләшдирмәк вә ја дәјишдирмәк үчүн ирәли сүрүләчәк фикрә тәнгиди јанашмадан тәшәббүскарлыгын әмәли нәтичә верәчәји гејри мүмкүндүр.

Алмаз, мәһз өзүнә бу чүр тәнгиди јанашмагы бачардыгы үчүндүр ки, јенилик угрунда мүбаризәдә јол вердији сәһвләри вахтында арадан галдыра билир. Алмазын өз фәалијјәтиндә сәһвләрә јол вермәсинин сәбәби, онун һәлә чох кәнч вә тәчрүбәсиз олмасы, чох мүрәккәб бир шәраитдә фәалијјәт көстәрмәси, совет дөвләтинин бир сыра тәдбирләрини һәјата

кечирәркән тәкбашына һәрәкәт етмәси, нәһајәт архаландыгы мүсбәт гүввәләрин һәлә зәиф олмасыдыр.

Алмаз өз бөјүк мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн кәндин фәал комсомолчусу Барата вә јохсул кәндли Афтилә архаланыр. Лакин Барат һәлә чох тәчрүбәсиз вә утанчагдыр. Өз садәлији, сәмимилији, доғручулугу, мүдриклији илә фәргләнән Афтил исә чәсарәтсиз вә мүтәрәддид бир гочадыр.

Алмазын јол вердији сәһвләр инкишафла әлагәдар сәһвләрдир. Вәтәнә сәдагәтлә хидмәт едән, ишә үрәкдән чан јандыран, бүтүн варлыгыны социализм гуручулугу ишинә сәрф едән совет адамынын сәһвләридир.

Алмаз өзүнә тәнгиди јанашдыгы үчүн өз гүсурларыны анлајыр, онлардан «ибарәт дәрси» көтүрүр.

Алмазы характеризә едән типик әламәтләрдән бири дә гәтијјәтдир.

Гәтијјәт—шәхсијјәтин һәртәрәфли дүшүнүлмүш чүр'әтли гәрарлар гәбул етмәк вә онлары ардычыл олараг һәјата кечирмәк бачарыгыдыр. О, вахтында, әсасландырылмыш вә давамлы гәрар гәбул етмәкдә ифадә олунур.

Алмаз дәфәләрлә агыр вә бөһранлы вәзијјәтләрә дүшүр. Белә вахтларда онун дахилиндә вәзифә илә јүксәк инсани һиссләр үз-үзә кәлир. О, гаршысында дуран мүхтәлиф мәгсәдләрә ичтимаи-синфи, сијаси вә әхлаги чәһәтдән јанашыр, кәрәксиз, шәхси мәгсәд вә арзулары әсас көтүрмүр. Бә'зән ани олараг тәрәддүд кечирсә дә һеч вахт һиссә гапылмыр. Агылла, дүшүнчә илә иш көрүр, һиссләрә ујмамага, һиссләрини агла табе етдирмәји бачарыр.

Өз гәтијјәтлији илә фәргләнән Алмазда тә'кидлилик дә вардыр.

Тә'кидлик — чәтинликләрлә мүбаризәдә енержини азалтмајараг мәгсәди даим вә узун мүддәт изләмәк бачарыгыдыр. Тә'кидлик—мәгсәдәујгун инадлылыгдыр. О, иши шүурлу сурәтдә ичра едиб тамамламагда, гәрарын ичрасы әсасында вә мәгсәдә наил олмаг јолларын тәсадүф едилән чәтинлик вә манеләрлә инадлы вә арасы кәсилмәјән мүбаризәдә, мүрәккәб вә тәһлүкәли һалларда тәзаһүр едир.

Совет һакимијјәтинин илк илләридир. Кәнд тәсәррүфаты һәлә коллективләшдирилмәмишдир. Кәнддә мөвһумат вә чәһаләт һөкм сүрмәкдәдир. Кәндин көһнә фикирли адамлары мүхтәлиф јолларла јенилијә мане олмага чалышырлар. Белә бир шәраитдә ишләмәк нә гәдәр чәтин олса да Алмаз кери

чәкилмир. Һалбуки Алмазла бирликдә кәндә ишләмәјә кәлән мүәллим Чамал илк манеәләрлә үз-үзә кәлән кими тәслим олур, шәһәрә гајыдыр.

Шәхсијјәтин характерини тәдгиг едәркән мөһкәм бир мүәјјәнлијә малик олуб онун фәалијјәт вә рәфтарында давамлы вә ајдын ифадә едилмиш изләр бурахан һиссләрини вә емосионал ојаныглыгыны нәзәрдән гачырмаг олмаз. Одур ки, Алмазын характерини өјрәнәркән онун һисси-психоложи симасыны да мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Совет вәтәнпәрвәрлији, шәхси мәнафејин ичтимаи мәнафејә табе едилмәси, ичтимаи вәзифә вә мәс'улијјәт һисси Алмазын характериндә дәрин из бурахмыш јүксәк әхлаги мәзмуна малик һиссләрдир.

Мәһз јүксәк вәтәнпәрвәрлик һисси Алмазы бөјүк бир һәвәслә кәндә ишләмәјә кәтирмишдир. Кәндин чәтинликләриндән горхараг шәһәрә гачан, кәнди бәјәнмәјиб, «мәдәни адам белә јерләрдә јашаја билмәз» дејән мешшан тәбиәтли Чамалын һәрәкәтини Алмаз ичтимаи әхлагсызлыг адландырыр: «Мән Советләр өлкәсинин там һүгуглу вәтәндашыјам. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу бизим вәтәндашлыг борчумуздур».

Алмазда ичтимаи вәзифә анлајышы јүксәк инкишаф етмишдир. О, өз нишанлысы Фуад кими «мән вәтәндаш олмагдан башга өзүм үчүн дә бир адамам» дүшүнчәси илә јашамыр. Алмаз өз шәхси һәјатыны, истираһәтини, мәһәббәтини белә ичтимаи ишә гурбан вермәјә һазырдыр. Ичтимаи иш, дөвләт иши, халг иши онун шүурунда өз шәхси ишләри илә вәһдәт тәшкил едир. Халгын сәадәти уғрунда мүбаризә амалы онун әгидәсинә чеврилмишдир. Онун бөјүк мүбаризә ирадәси дә бу әгидәдән доғур.

Алмаз кәндин әмәкчиләри үчүн чалышыр. Кәндин варланмасы вә сосиализм гуручулуғу кедишиндә «саглам бир әскәр кими јеријә билмәси» уғрунда мүбаризә апарыр.

Һалбуки Мирзә Сәмәндәр јалныз өз шәхси мәнафеји үчүн чалышыр, анчаг өз раһатлығыны, алачағы маашы, кәнд чамаатындан кәлән совгаты күдүр.

Алмаз тәкчә дәрс демәклә кифајәтләнмәјиб, һәм дә кәндин јенидән гурулмасы ишиндә иштирак етмәји өзүнүн вәтәндашлыг борчу һесаб етдији һалда, Мирзә Сәмәндәр «мән битәрәфәм», дејә кәндин һеч бир ичтимаи ишинә гарышмыр. Алмаз дејир: «Ана, Мирзә Сәмәндәр анчаг өз хош күнүнү дүшүнүр. Мән исә үмуми иш үчүн чалышырам».

Алмазын сәдагәтли бир вәтәндаш кими ишләмәсинә Мирзә Сәмәндәр истеһза едир. О да өзүнү вәтәндаш һесаб едир, лакин өз фајдасыны дүшүнүр. «Мүәллим бабајам, дәрсими дејирәм, аллаһыма шүкүр еләјирәм» дејир.

Бу мүгајисә совет кәнчи Алмазын характери илә көһнә дүнјанын нүмајәндәси Мирзә Сәмәндәр арасында нә гәдәр бөјүк фәрг олдуғуну ајдын нүмајиш етдирир.

Шәхсијјәтин характерини тәдгиг едәркән ирадә, емосионал хүсусијјәт вә тәзаһүрләри илә јанашы онун малик олдуғу әгли кејфијјәтләри дә нәзәрә алмаг зәруридир.

Әгли кејфијјәтләр, бир тәрәфдән характерин үмуми инкишафында, дикәр тәрәфдән дә шәхсијјәтин рәфтар вә фәалијјәтиндә һәлледичи рол ојнајыр. Чүнки һәр һансы шәхсијјәт үчүн сәчијјәви олан әгли кејфијјәтләр онун бүтүн рәфтар вә фәалијјәтини, давранышыны характеризә едир.

Алмаз кәнч вә тәҹрүбәсиз олмасына бахмајараг узагкөрәндир. О, һәр һансы јени шәраитдә һадисәләрин маһијјәтини, мөвге вә әһәмијјәтини дүрүст дәрк едир. Һадисәни төрәдән сәбәбләри вә онун нәтичәләрини мүәјјәнләшдирмәји бачарыр. Узагкөрәнлик она кәләчәји ајдын тәсәввүр етмәк имканы верир. Алмазын узагкөрәнлији ичтимаи фәаллыгы илә бирләшдији үчүн көзәл нәтичәләр верир.

Ағлын тәнгидилији, көзүачыглыг, гаршыја ичтимаи әһәмијјәтли вәзифәләр гојуб бунлары әсасландырмағы вә һәлл етмәји бачармаг, өзүнә инам кими јүксәк гијмәтә малик әгли кејфијјәтләр Алмаз үчүн сәчијјәви әламәтләрдир. Бу әламәтләр онун дикәр психи хүсусијјәтләри вә характер әламәтләри илә үзви вәһдәтдә олуб, үмуми инкишафында бөјүк рол ојнајыр.

Беләликлә, әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим бәдии әсәрләрдә өз ин'икасыны тапан мүсбәт образлары, о чүмләдән, Алмаз сурәтини тәһлил едәркән шакирдләрдә совет адамынын шәхсијјәти вә типик характер әламәтләри һаггында тәсәввүр јаратмалы, образларын һәјатындан кәтирдији мисалларын емосионал тә'сир күчүндән истифадә едәрәк, онлара коммунизм гуручусуна хас олан мүсбәт кејфијјәтләр ашыламалыдыр.

VIII—IX СИНИФЛӘРИН ЈЕНИ ПРОГРАМЫНДА СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫНА ДАИР МУСАҺИБӘ ДӘРСЛӘРИНИН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

И. ЗУЛФУГАРОВ

Мә'лум олдуғу кими, VIII синифдә XIX әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты, IX синифдә XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә јаранан мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи курсу тәдрис едилир. Беләликлә, бурада шакирдләр мүәјјән вахт мүасир совет әдәбијјатындан ајры дүшүрләр. Буна көрә дә орта мәктәбин јени әдәбијјат програмында VIII вә IX синифләрдә совет әдәбијјаты һаггында сөһбәт апарылмасы нәзәрдә тутулмуш, совет әдәбијјаты һаггында мусаһибә үчүн VIII синифдә 6 саат, IX синифдә 10 саат вахт ајрылмышдыр.

Совет әдәбијјаты шакирдләри мүасирлик проблемләри әтрафына чәлб едир вә гаршыда дүшүндүрүчү мәсәләләр гојур ки, бунлар да кечмишдә јаранан әсәрләрин даһа дәриндән өјрәнилмәсинә көмәк едир.

Әкәр һаггында данышылан әсәрләри шакирдләр охумамышларса совет әдәбијјаты һаггында үмумијјәтлә данышмаг вә ја ичмал характерли сөһбәт апармаг, истәнилән фајданы вермәз. «Совет әдәбијјатынын хүсусијјәтләри» мөвзусу X синфин әдәбијјат програмына дахилдир вә һәмин синифдә дә кечиләчәкдир. VIII—IX синифләрдә исә бу барәдә мүхтәсәр мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәк олар.

Елә етмәк лазымдыр ки, јени програмда совет әдәбијјаты һаггында мусаһибә дәрсләри үчүн анчаг мүасир һәјатымызы әкс етдирән ән јахшы бәдии әсәрләрин сијаһысынын көстәрилмәси илә јанашы, мүәллимә дә ән јахшы парчалары сечмәк ихтијары верилсин.

Мүәллим елә әсәрләр сечмәлидир ки, онда мүасирлик гүввәтли олсун, бу күнкү һәјатымызын тәсвир вә тәрәннүмү јүксәк бәдиилікклә, сәнәткарлыгла верилмиш олсун; шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, коммунист әхлаги принсипләринин мөһкәм әгидәјә чеврилмәсинә көмәк етсин.

Ашағыда, совет әдәбијјаты һаггында мусаһибә дәрсләри үчүн габагчыл мүәллимләримизин истифадә етдикләри әсәрләрин сијаһысыны вә мусаһибә нүмунәләрини веририк.

VIII синиф

1. И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли. «Узаг саһилләрдә».
2. Х. Һасилова. «Онун талеји».
3. Ә. Әјлисли. «Мәним нәғмәкар бибим», «Тәнһа нарын нағылы» (республика комсомолунун мүкафатына лајиг көрүлмүш әсәрләри).
4. Ә. Гасымов. «Адиләнин талеји».
5. Ф. Гоча. «Тәкәрләр кери фырланыр», «Һәким вә шаир» (республика комсомолунун мүкафатына лајиг көрүлмүш әсәрләри).
6. С. Рәһимов. «Ата вә оғул».

IX синиф

1. И. Әфәндијев. «Унуда билмирәм», «Сән һәмишә мәнимләсән», «Дағлар архасында үч дост», «Сөјүдлү арх».
2. Б. Ваһабзадә. «Көкләр... будаглар...».
3. Н. Хәзри. «Сумгајыт сәһифәләри», ше'рләри.
4. М. Ибраһимов. «Мәдинәнин үрәји».
5. Һ. Меһди. «Гара дашлар».
6. Ә. Вәлијев. «Күлшән».

Мүәллим Халидә Һасилова һаггында мүхтәсәр мә'лумат верир, Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири олдуғуну, ири һәчмли нәср әсәрләри дә

јаратдығыны гејд един вә «Онун талеји» повестини охумағы шакирдләрә тапшырыр.

Нөвбәти дәрсдә мүәллим ашағыдакы суалларла әсәрин мәзмунуну вә нечә мәнимсәнилдијини сорушур.

1. «Онун талеји» повестиндә һансы дөврүн һадисәләри тәсвир олунур?

2. Әсәрин мөвзу вә идејасы һаггында нә дејә биләрсиниз?

3. Әсәрдәки Мәләһәт сурәтинә сизин мүнасибәтиниз?

4. Әсәрдән чыхардығыныз нәтичә нәдән ибарәтдир?

Сонра мүәллим шакирдләрин дедикләрини үмумиләшдирир.

«Онун талеји»

Халидә Һасилованын «Онун талеји» повести мүһарибәнин бәшәријјәт үчүн дәһшәтли фәлакәт олмасыны көстәрән, бу фәлакәтин гаршысыны алмаг үчүн инсанлары сүлһ уғрунда мүбаризәјә чағыран, мүһарибәјә нифрәт һиссләрини күчләндирән әсәрләрдәндир.

Повестдә, арадан нечә илләр кечдикдән сонра белә мүһарибәнин давам едән фачиәси, чәмијјәтдәки изләри гәләмә алынмышдыр. Әсәрдә бүтүн сурәтләрин талеји мүһарибә илә бағлыдыр. Повестин һәр сәһифәсиндә мүһарибәнин ағры-ачылары һисс олунмагдадыр.

Бу әсәрдә тәсвир едилән һадисәләр чох мараглы вә тә'сирли композисијада верилмишдир.

Бир бәдхаһ адам Мәләһәтин евинә зәнк вуруб, Фәридәјә дејир ки, онун әсил ады Чејрандыр. Бу сөзү Фәридә зарафат билир. Лакин ана — Мәләһәт сарсылыр, башындан гара думанлар ахыр. Фәридә әслиндә Мәләһәтин доғма өвлады дејилдир. Әрини вә әсил гызы Фәридәни мүһарибәдә итирмиш Мәләһәт, ону ушаг евиндән көтүрмүш, итирдији гызынын адыны она вермиш, тәрбијә едиб, боја-баша чатдырмышдыр.

Фәридә ону јашадыр, јараларына мәлһәм олур. Фәридә илә Шакир евләнмәјә һазырлашырлар. Бу вахтларда әсил Фәридә дә тапылыр. Ики Фәридә анасынын севинчи ашыбдашыр. Шакирлә Фәридәнин тој күнү ана-баланын да вүсал вә бәхтијарлыг шәнлијинә чеврилир.

Лакин бу севинч вә тәнтәнә охучу үрәјиндә бүтүн әсәр боју мүһарибәјә гаршы јараныб, бөјүмүш гәзәб вә нифрәт һиссләрини мәһв едә билмир.

Мүһарибәјә, мүһарибә гызышдырычыларына нифрәт, пак мә'нәвијјат, уғурсузлуглара мүгавимәт көстәрмәк әзминә малик олмаг әсәрин тәлгин етдији әсас идејадыр.

«Унуда билмирәм»

Мүәллим шакирдләри әсәрин тамашасына апармаздан әввәл мүәллиф И. Әфәндијев һаггында мүхтәсәр сөһбәт апарыр, онун һансы әсәрләрини охудугларыны вә һансы әсәрләринә тамаша етдикләрини шакирдләрдән сорушур.

И. Әфәндијев 30-чу илләрин ахырларында јарадычылыға башламыш, «Кәнддән мәктублар» адлы китабчасы илә охучуларын диггәтини чәлб етмишдир. И. Әфәндијевин бир чох лирик һекајәләри, «Сөјүдлү арх», «Дағлар архасында үч дост» кими повест вә романлары, «Ишыглы јоллар», «Атајевләр аиләси», «Баһар сулары», «Сән һәмишә мәнимләсән» вә «Унуда билмирәм» кими драм әсәрләри вардыр. Бу әсәрләрин демәк олар ки, һамысынын мөвзусу мүасир һәјатдан алынмышдыр.

Мүәллим јазычы һаггында шакирдләрдә белә мүхтәсәр тәсәввүр јаратдыгдан сонра дәрин психоложи әсәр олан «Унуда билмирәм» драмына коллектив бахыш тәшкил едир. Мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, онлар әсәрә тамаша едәркән, һадисәләри диггәтлә изләсинләр, алим Мөвсүмзадә, Нәрмин, Камран, Сәадәт вә Чәмил сурәтләринә, онларын инсанлара мүнасибәтләринә чидди фикир версинләр вә мүәјјән гејдләр көтүрсүнләр.

Нөвбәти дәрсдә мүәллим шакирдләрә билдирир ки, инди онлар «Унуда билмирәм» әсәриндәки адамлары мүһакимә етмәлидирләр. Әсәрдә күнаһкарлар кимләрдир вә нә үчүн? Нәчиб инсанлар кимләрдир?

Шакирдләр һәјатда ән'әнәви әхлагын бир сыра идеалларыны бу күн үчүн кәрәксиз һесаб едән мешшан Чәмилин әхлаги көрүшләрини, чәмијјәтимиз үчүн зәрәрли олан мөвгејини, анчаг өз аиләсини дүшүнән Сәадәтин мүрәккәб тәбиәтиндәки мешшан чизкиләрини ачыб көстәрир вә тәнгид едирләр.

Әдаләтин, вичдан дујғусунун тәһгир едилдији һәр јердә алышыб јанмаға һазыр олан, әмәлләри конкрет вә фајдалы

көрүнән романтик Камранын әхлаг мөвгеји һаггында сәмимијјәтлә данышан шакирдләр көстәрирләр ки, о, шәхси сәадәтини ичтимаи идеала гурбан верир, онун хидмәтинә бөјүк еһтијач һисс едән доғма елинә гајыдыр. Онун вәтәндашлыг вичданы пак вә тәмиздир.

Профессор Мөвсүмзадә вә онун мә'нәви аләми һаггында да мүсбәт фикирләр сөјләнилир.

Сонра мүәллим дејиләнләри үмумиләшдириб, әсәрдәки дахили һиссләрин зиддијјәтли тоггушмалары шәклиндә тәзаһүр едән конфликтдән, аилә-мәишәт планында верилиб халгын мә'нәви бүтөвлүјү идејасына гәдәр јүксәлән һадисәләр һаггында инсанын мә'нәви вә ичтимаи сәадәтинин маһијјәти, сәмимијјәт вә тәмизлијин ше'ријјәти, әсәрдә әхлаги көзәллијин тәнтәнәси, мүасирләримизин мә'нәви сәрвәт кими тәрәннүм олунан әхлаги идеала сәдагәт һаггында јығчам изаһат верир.

«Көкләр... Будаглар...»

«Көкләр... Будаглар...». Б. Ваһабзадәнин анчаг 1967-чи илдә јаздығы ше'рләрин топландығы китабчадыр. Шаирин јашадығы һәјатын мүәјјән лөвһәләрини әкс етдирән бу китабчадакы әсәрләрин әсас пафосуну вәтәндашлыг дујғусу тәшкил едир.

Китабча даһи Ленинә һәср олунмуш «Ән бөјүк мүнәччим» ше'ри илә ачылыр. Он дөрд мисралыг бу ше'риндә Б. Ваһабзадә бөјүк Ленин һаггында индијә гәдәр дејилмәмиш јени образлы ифадәләр ишләтмиш вә јүксәк поетик лөвһ ратмышдыр.

Шаир јазыр:

Ән бөјүк мүнәччим Лениндир...
анчаг
Ешги һәјат олду,
Сәмасы торпаг.
Онун һүнәријлә
анамыз чаһан
Күнәшә јүксәлди
улдуза чатды.
Инсанын ән бөјүк
арзуларындан
О өзү јерләрдә
Күнәш јаратды.

Халгымызын бу күнкү тәрәггиси, милли ифтихар һисси шаирин үрәјиндә севинч далғалары кими ашыб-дашыр.

Вичдан оғрулары, вәзифә вә рүшвәт дүшкүнләри шаирин ичтимаи гәзәб вә нифрәт һәдәфләридир. «Шаир—Вәтән», «Һә» илә «јох» арасында», «Ријакар», «Мәнә нә вар» вә с. ше'рләриндә чидди вәтәндашлыг һиссләри, ичтимаи емосионаллыг һакимдир.

Китабчадакы «Инсан вә заман» силсиләсиндән олан ше'рләрдә јүксәк һиссләр поетик бир дилә ифадә олунмушдур.

«Антенна» ше'риндә инсан ләјагәти, һуманизм, гајғыкешлик тә'сирли вә марагл бир мүгајисә илә верилмишдир. Шаир евимизин дамында антенна гуруб, чох узаг јерләрдән хәбәр тута билдијимиз һалда, гоншумузун вәзијјәти илә марагланмамағымызы тәнгид едәрәк, «гәлбимизин башына дујғумузун телиндән» антенна гојмага чағырыр.

СУАЛЛАРА ҸАВАБ

Суал 1. Ҝәзмәк фе'ли тә'сирлидир, јохса тә'сирсиз?

Суал 2. Јазан адам, ҝүлән ушаг ифадәләриндә фе'ли сифәтләрин тә'сирли вә ја тә'сирсиз олдуғуну објектсиз тә'јин етмәк мүмкүндүрмү?

Суал 3. Азәрбајҹанын јанаҹаг еһтијаты чохдур ҹүмләсиндә **јанаҹаг** фе'ли сифәти исим јериндә ишләнмирми? **Мән бишмиши чох севирәм** ҹүмләсиндәки **бишмиши** сөзү һаггында да ејни суалы гаршыја гојмаг олармы?

Ә. Таһиров — Ләнкәран рајону.

Ҹаваб 1. Тә'сирлилик катеғоријасы фе'лин грамматик әламәтләриндән бири һесаб едилир. Буна ҝөрә дә һәмин хүсуси катеғоријанын маһијјәтини «грамматик әламәт» анлајышындан тәҹрид едилмиш шәкилдә баша дүшмәк чәтиндир. Әлбәттә, биз бурада, үмумијјәтлә, грамматик әламәт анлајышы һаггында ҝениш мүлаһизә сөјләмәк фикриндә дејилик. Јалныз ону гејд етмәк истәрдик ки, бу анлајыш сөзүн ҹүмләдә алдығы грамматик мә'на илә, онун башга сөзләрлә әлагәсиндән ирәли ҝәлән хүсусијјәтләрлә үзви сурәтдә әлагәдардыр. Демәк, сөзүн грамматик әламәтләри онун бирләшмә дахилиндәки вә ја ҹүмләдәки синтактик вәзијјәтиндән мејдана чыхыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн конкрет фактлара мүраҹиәт едәк.

Тутаг ки, **ҝөрүш, әкин, бирдән, демәли, јахшы, хејли** вә с. кими сөзләри ҹүмләдән кәнар ајры-ајрылыгда морфоложи ҹәһәтдән тәһлил етмәк мәгсәди гаршыја гојулур. Белә һалда мәҝәр һәмин сөзләрин морфоложи характерини дүзҝүн мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүрмү? Шүбһәсиз ки, јох. Ахы **ҝөрүш, әкин** сөзләри бир ҹүмләдә исим, башга бир ҹүмләдә исә фе'л ола биләр. (**Ҝөрүш** мараглы кечди. Сән дә онунла **ҝөрүш. Әкин** башланды. Тинкләри **әкин**). Јахуд **хејли** сөзүн һансы нитг һиссәсиндән (сај, јохса зәрф) олдуғуну онун ҹүмләдә анҹаг һансы сөзлә бағлылығы мүәјјән етмәк имканы верәр. Демәк, бу вә ја диҝәр фе'лин тә'сирли, јахуд тә'сирсиз олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдә дә, әҝәр тә'бири ҹаизсә, онун конкрет вәзијјәтин-

дән нәтиҹә чыхармаг лазымдыр. Бу бахымдан, **ҝәзмәк** фе'ли, мәсәлән, **Онлар бу ҝүн чох ҝәздиләр** ҹүмләсиндә тә'сирсиз, **Онлар бағчаны ҝәздиләр** ҹүмләсиндә исә тә'сирлидир. Чүнки әввәлинҹи ҹүмләдә һәмин фе'л өзүнә објект тәләб етмир, сонракы ҹүмләдә исә **ҝәзмәк** һәрәкәти мүәјјән објект үзәриндә иҹра олунур.

Ҹаваб 2. Јазан, ҝүлән фе'ли сифәтләринин тә'сирли вә ја тә'сирсиз олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдә, фикримизҹә, гаршыја елә бир чәтинлик чыхмыр. Һәмин фе'ли сифәтләрдән әввәлинҹисинин ишләндији бирләшмә, јахуд ҹүмләдә објект мејданда олмаса да, мәнтиги ҹәһәтдән ајдын тәсәввүр едилир. Демәли, **јазан** фе'ли сифәти тә'сирлилик әламәтинә маликдир. **Ҝүлән** фе'ли сифәтинин исә, әксинә, објектлә бағлылығыны һеч тәсәввүр етмәк белә мүмкүн дејил. Демәк, һәмин фе'ли сифәт тә'сирсиздир.

Ҹаваб 3. -аҹаг, -әҹәк, -мыш, -миш, -муш, -мүш шәкилчиләри тәкҹә фе'л, о ҹүмләдән фе'ли сифәт катеғоријасы илә бағлы шәкилчиләр олмагла галмыр. Бунлар фе'лләрдән исим дүзәлтмәјә дә «хидмәт едир». Белә ки, мәсәлән, **ҝәләҹәјин өвладлары, олаҹаға чарә јохдур, јанаҹағын нөвү, автобусларын дајанаҹағы, кечмишин галығы, бишмишин дады** вә с. бирләшмәләрдә **ҝәләҹәк, олаҹаг, јанаҹаг, дајанаҹаг, кечмиш, бишмиш** сөзләри һеч дә фе'ли сифәт дејил, дүзәлтмә исимдир. Чүнки бунлар фе'лләрә, о ҹүмләдән фе'ли сифәтләрә мәхсус әламәтләрдән һеч бирини өзүндә әкс етдирмир; инкарлыг, тә'сирлилик, нөв катеғоријаларыны гәбул етмир.

Суал 1. Әҝәр **Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети** әвәзинә, **республика Назирләр Совети** ишләтмәк лазым ҝәләрсә, бу бирләшмәдә **республика** сөзү бөјүк, јохса кичик һәрфлә јазылмалыдыр?

Суал 2. Бу ҝүнкү сөзү нә үчүн ајры јазылыр? Ахы һәмин сөз бир вурғу илә дејилир вә мүрәккәб сифәт кими ишләнир.

Суал 3. Бу вахта гәдәр јохлама јазы ишләриндә әввәл јазынын нөвүнү, сонра исә мөвзунун вә ја мәтнин башлығыны ҝөстәрмәк тәләб олунурду. Инди исә тамамилә әксинә јазмағы тәклиф едирләр. Бунун нә кими әһәмијјәти вардыр?

Ҹ. Гасымов — Исмајыллы рајону.

Ҹаваб 1. Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдаларында ҝөстәрилир ки, дөвләтләрин гејри-рәсми адлары тәркибиндәки бүтүн сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән, **Совет Азәрбајҹаны, Совет Ермәнистаны, Совет Иттифагы, Советләр Өлкәси** вә с.

Бу гајданын мәркәзи тәшкилат адларына шамил едилмәси барәдә исә орада һеч бир гејд јохдур. Лакин сон илләрдә мәтбуатымыз да ән али тәшкилат адларындан бә'зиләринин гејри-рәсми шәкилдә јазылмасы, әҝәр тә'бири ҹаизсә, үслуби еһтијаҹа чеврилмишдир. Белә һалда һәмин тәшкилатларын рәсми адларынын тәркибиндәки сөзләр јенә дә бөјүк јазылыр, әвәз олунан сөзләр исә, үмуми гајда үзрә, кичик һәрфлә башланыр. Мәсәлән, **республика Назирләр Совети** ифадәсиндә **Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети** рәсми тәшкилат адынын әввәлинҹи компаненти (Азәрбајҹан ССР) **республика** сөзү илә әвәз олундуғундан кичик, икинҹи компаненти (Назирләр Совети) исә рәсми вариантда олдуғу кими, јә'ни бөјүк һәрфләрлә јазылыр. Буну **республика Елмләр Академијасы** ифадәсиндән дә ајдын ҝөрмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, ҝөстәрдијимиз гајдадан һәләлик чох надир һаллар-

да истифадә едилдији нәзәрә алынмалыдыр. Бизчә, еһтимал етмәк олар ки, јазымызда өзүнү көстәрмәјә башлајан һәмин «гајда» мәдәнијјәтин вә техниканын сүр'әтли инкишафындан ирәли кәлән мүәјјән сәбәбләрә көрә даһа да кенишләнә билсин. Лакин һәр һалда орфографијамызын индики вәзијјәти бундан суи-истифадә етмәјә јол вермир.

Чаваб 2. Бу күнкү сөзүндә, доғрудан да, вурғу ахырынчы һечанын үзәринә дүшдүјүнә көрә ону чох заман битишик јазылан сөзләрлә гарышдырырлар; һәмин сөзүн мәтбуатда да, шакирд јазыларында да бә'зән **букүнкү** шәклиндә ишләдилмәси мәһз бу сәбәбдән ирәли кәлир. Лакин муасир орфографијамызда **бу күн** зәрфинин ајры јазылмасы гәбул едилдијиндән **бу күнкү** сифәтини битишик јазмаг мәгбул сајылмыр. Үмумијјәтлә, орфографијамызын тәләбинә көрә **о, бу** әвәзликләри истиснасыз олараг һәмишә ајры јазылмалыдыр; мәсәлән, **бу күн, о күн, бу ил, о ил, бу ахшам** вә с. Әкәр **бу күнкү** сөзүнү тәкчә вурғусуну нәзәрә алараг битишик јазылан сифәтләр сырасына дахил етмәк лазым кәлсәјди, онда бәс **о күнкү, бу илки, о илки** вә с. сөзләринин ајры јазылмасы илә разылашмаг олардымы? Демәк, принсипин ваһидлијинә әсасланараг **бу күнкү** сөзүнү һәмишә ајры јазмаг лазымдыр.

Чаваб 3. Јазынын нөвүнүн башлыгдан әввәл вә ја сонра јазылмасынын, әлбәттә, елә бир әһәмијјәти јохдур. Лакин бир принсипә риајәт етмәк даһа јахшыдыр.

Имтаһан јазылары үчүн тәртиб олунан рәсми материалларда, адәтән, јазынын нөвү башлыгдан сонра вә һәм дә мө'тәризәдә көстәрилир. Бә'зи мүәллимләримиз тәдрис илләри боју апардыглары јазыларда да буну әсас тутурлар. Бә'зи мүәллимләр исә методик әдәбијјата истинад едәрәк шакирдләрә јазынын нөвүнү һәмишә башлыгдан әввәл (күнүн тарихиндән сонра) јаздырыр, бу гајдаја анчаг имтаһан јазыларында риајәт етмирләр. Фикримизчә, бунлардан нә әввәлинчинин нә дә сонракынын сәһв, јахуд доғру олдуғуну сүбут етмәк үчүн һеч бир тутарлы әсас көстәрмәк мүмкүн дејил. Лакин бир мүһүм чәһәти нәзәрә алмаг вачибдир: елә етмәк лазымдыр ки, нәинки бир синифдә, һәтта бүтөвлүкдә бир мәктәбдә јухарыда көстәрдијимиз вариантларын јалныз бириндән истифадә олунсун. Әкс тәгдирдә јазы ишләринин апарылмасында мүәјјән сәлигәсизлик, һәтта бир нөв, өзбашыналыг мејдана чыха биләр.

Суал 1. Ихтисарла јазылан **кл** (километр) сөзүндән сонра нөгтә ишарәси гојмаг вачибдирми?

Суал 2. Мә'лумдур ки, дилимизин орфографија ганунларында **вә саирә** сөзүнү ихтисарла **вә с.** шәклиндә јазмаг ихтијары верилир. Әкәр һәмин сөз исмин јијәлик, јерлик вә дикәр һалларында ишләдилмиш оларса, ону јенә дә ихтисарла јазмаг олармы? Мәсәлән, **памбыг, тахыл вә саирәнин бечәрилмәсиндә техникадан кениш истифадә олунур** чүмләсиндәки **вә саирәнин** сөзүнүн **вә с.-нин** шәклиндә јазылмасы дүзкүндүрмү?

Ә. Бајрамов — Бакы

Чаваб 1. Өлчү вә чәки анлајышларыны билдириб ихтисарла јазылан сөзләрдән сонра нөгтә гојулмур; мәсәлән, **5 км, 3 кг, 90 м, 4 т** вә с. Ихтисарла јазылан дикәр сөзләрдә исә мүтләг нөгтә ишарәси гојулмалыдыр.

Чаваб 2. Ихтисарла јазылан сөзләр анчаг адлыг һалда ихтисарла ишләдилир; мәсәлән **дос.** (досент), **сәһ.** (сәһифә), **кг** (килограм), **м** (метр), **акад.** (академик), **т** (тон) вә **с.** Бунлар чүмләдә башга сөзләрлә әлагәдә бә'зән шәкилчи гәбул етмәли олдугда, бүтөв шәкилдә јазылмалыдыр; мәсәлән, университетин **досенти,** 3-чү **сәһифәдәки** материал, парчанын 2 **метри** вә с. Демәк, белә һалларда **дос.-ти, сәһ.-дәки, м-и** вә **с.** јазмаг олмаз.

Шәкилчиләрлә ишләниб ихтисарла јазылан сөзләр ичәрисиндә тәкчә **ад.** (адына) сөзү мүстәснадыр. Бу сөз, әсасән, мүрәккәб адларын тәркибиндә, һәм дә анчаг «адына» шәклиндә ишләндији заман ихтисарла јазылыр, даһа доғрусу, онун шәкилчиләри ихтисар олунур; мәсәлән: С. М. Киров **ад.-на** Азәрбајчан Дөвләт Университети, В. И. Ленин **адына** мејдан вә с.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, **вә саир** (вә саирә) сөзү дә шәкилчиләрлә ишләндикдә бүтөв шәкилдә јазылмалыдыр.

Суал. ССРИ халг артисти, ССРИ халг рәссамы кими фәхри адларда онларын тәркибинә дахил олан бүтүн сөзләр нә үчүн бөјүк һәрфлә јазылмыр? Бу чәһәтдән һәмин адларын **Совет Иттифагы Гәһрәманы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы** кими фәхри адлардан фәрги нәдәдир?

М. Әләкбәрова — Бакы

Чаваб. Орфографијаја әсасән, вәзифә вә титул адлары, фәхри адлар кичик һәрфлә јазылыр; мәсәлән, **президент, назир, маршал, академик-катиб, әмәкдар елм хадими, Азәрбајчан ССР халг артисти** вә с. Лакин ССРИ-дә али вәзифә вә ән јүксәк фәхри адлардан ашағыдакылар һәмишә бөјүк һәрфлә јазылыр: **ССРИ Али Советинин Сәдри, ССРИ Назирләр Советинин Сәдри, Сов.ИКП МК-нын Баш Катиби, Совет Иттифагы Гәһрәманы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы.**

ССРИ халг артисти вә ССРИ халг рәссамы фәхри адлары да, әлбәттә, ән јүксәк фәхри адлардандыр. Лакин бу фәхри адлар јалныз инчәсәнәт хадимләринә верилә билир. Совет Иттифагы Гәһрәманы вә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адыны дашыјанлар исә мүхтәлиф пешә саһибләридир; демәк, бу фәхри адлар өз мәзмунуна көрә әввәлкиләрдән әсаслы сурәтдә фәрглидир.

Суал. Ашағыдакы ики чүмләни чүмлә үзвләринә көрә тәһлил етмәнизи хаһиш едирәм.

1. Ана көрпәсини бағрына басыб тәнкнәфәс һалда һараја исә тәләсир.

2. О, фашистләрин әлинә кечмиш кәндләрдән баш көтүрүб гачыр.

Н. Не'мәтов — Гусар рајону

Чаваб. Биринчи чүмләнин баш үзвләри бунлардыр: **Ана** (мүбтәда), **тәләсир** (хәбәр). Ана һараја тәләсир? Һәмин чүмләдә бу суалын чавабыны ифадә едән үзв суал әвәзлији илә ифадә олунмушдур (һараја исә). Она көрә дә суалла чаваб арасында мүәјјән бир ујғунсузлуғун нәзәрә чарпмасы тәбиидир. Һәр һалда бу, **һараја исә** сөзләринин јер зәрфлији олдуғуну шүбһә алтына алмыр. Ана нечә, нә вәзијјәтдә тәләсирди? **Тәнкнәфәс һалда** —тәрзи һәрәкәт зәрфлијидир. Нечә тәләсирди? **Көрпәсини бағрына басыб** — бу да тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир; фе'ли бағлама

бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. Чүмләнин һәр ики зәрфлији, тәхминән, ејни суала чаваб олур, лакин бунлар һәмчинс зәрфликләр дејил (одур ки, онларын араларында веркүл гојулмалыдыр).

Икинчи чүмләнин баш үзвләри **о** вә **гачыр** сөзләридир. О һарадан гачыр? **Кәндләрдән**—јер зәрфлијидир. Һансы кәндләрдән? **Фашистләрин әлинә кечмиш** — фе'ли сифәт бирләшмәси илә ифадә олунмуш тә'јиндир. Нә үчүн гачыр? **Баш көтүрүб** — сәбәб-мәгсәд зәрфлијидир. Бурада **баш көтүрүб** бирләшмәси идиоматик ифадәдир. Һәмин ифадә ики мә'нада ишләнир: 1) бәладан гуртармаг, чаныны гуртармаг мә'насында, 2) танымадан, билмәдән, һара кәлди мә'насында; мәсәлән, **Баш көтүрүб һара кедирсән?** Тәһлил етдијимиз чүмләдә һәмин ифадә биринчи мә'нада ишләнилдијинә көрәдир ки, орада сәбәб-мәгсәд зәрфлији вәзифәсини дашыјыр.

Суал. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндә (II һиссә) көстәрилир ки, ара чүмләләр чүмлә үзвләриндән веркүл, тире вә мө'тәризә илә ајрылыр. Лакин изаһ едилмир ки, ара чүмләләрдән һәмин ишарәләрин һансындан нә вахт истифадә олунмалыдыр. Хаһиш едирәм, бу барәдә өз фикринизи билдирәсиниз.

Ш. Рзајев — Шуша

Чаваб. Һәчмчә бөјүк олмајан ара чүмләләр, адәтән, веркүллә фәргләндирилир; мәсәлән, Биз ушаг оланда, **јадымдадыр ки,** күнүмүзү бу дағын әтәкләриндә кечирәрдик. О мәнә, **билирсинизми,** чох һөрмәт көстәрир. Мән үч ил онунла, **нечә дејәрләр,** чан бир гардаш олмушам. **Әкәр** бағлајычысы илә башланан ара чүмләләрин дә һәр ики тәрәфиндән веркүл гојулур. Мәсәлән: Бу китаб, **әкәр сәһв етмирәмсә,** кечән ил чапдан чыхмышды.

Әсас чүмләни бүтөвлүкдә вә ја онун бир үзвүнү ајдынлашдырмаға хидмәт едән, гејд характери дашыјан ара чүмләләр ја тире, ја да мө'тәризә илә фәргләндирилир. Бу чүр ара чүмләләр веркүллә фәргләндирилән ара чүмләләрә нисбәтән, әсас чүмләнин синтактик гурулушуна һеч чүр ујуша билмир. Мисаллара диггәт јетирәк:

Мән бир дәфә — **бу чохдан олмушдур** — мешәдә азмышдым. О, дамдан-дама кечәрәк — **јахшы ки, һәлә һеч кәс дамда јатмырды** — өз һәјатындан узаглашды. Мәрдан јолун узаглығына бахмајараг **(вағзалдан он километр иди),** шалварынын балагларыны чорабларынын ичинә гојуб јола дүшдү.

Бу мисалларда тире илә фәргләндирилмиш ара чүмләләри мө'тәризә илә вә әксинә, мө'тәризә илә вериләни тире илә фәргләндирмәк дә мүмкүндүр. Лакин бурада чох инчә бир чәһәт вар ки, буну дујмағы, һисс етмәји бачармаг јахшы оларды: тире ишарәси мө'тәризәјә нисбәтән, ара чүмләни әсас чүмләјә даһа чох јахынлашдырыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

«УЛЈАНОВЛАР АИЛӘСИНИН МӘКТУБЛАРЫ»

Сијаси Әдәбијјат Нәшријјатында «Улјановлар аиләсинин мәктублары» китабы чапдан чыхмышдыр. Китабы Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту һазырламышдыр. Илк дәфә бурахылмыш бу сәнәдли мәчмуәјә В. И. Ленинин анасынын, гардашларынын вә бачыларынын 314 мәктубу дахилдир. Китабда мүһафизә едилмиш мәктубларын һамысы дејил, онларын јалныз 1883-чү илдән 1917-чи иләдәк јазылмыш гисми верилмишдир. В. И. Ленинин вә Н. К. Крупскајанын гоһумларына мәктублары В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллијјатында (55-чи чилд) дәрч олундуғу үчүн бу мәчмуәјә дахил едилмәмишдир.

Мәктублар Улјановларын пролетариатын азад едилмәси кими бөјүк бир ишә һәдсиз сәдагәтини көстәрир. Мәктубларда Петербургда, сүркүндә, мүһачирәт илләриндә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти һаггында әлавә мә'лумат вә онун гоһумларынын һәјаты барәсиндә бир чох факт вардыр. Китабда Улјановларын һәјатынын кечдији мүрәккәб шәраит һаггында мүтләгијјәт вә полис органлары тәрәфиндән тә'гиб едиләркән онларын мә'руз галдыглары мәһрумијјәтләр вә чәтинликләр һаггында јени мә'лумат топланмышдыр. Буну демәк кифајәтдир ки, 1887-чи илдән 1917-чи иләдәк Улјановлар ијирми дәфәдән чох һәбсә, ахтарышлара мә'руз галмыш, һәбсханаја салынмыш, Сибирә көндәрилмишдир.

Мәчмуә Александр Улјановун мәктублары илә башланыр. Марија Александровна Улјанованын мәктублары өз ушагларына һәдсиз мәһәббәтлә долудур.

В. И. Ленинә вә Н. К. Крупскајаја јазылмыш мәктублар чох мараглыдыр. Бу мәктубларда онларын чансағлығына гајғы, ингилаби ишдә мүмкүн олан һәр чүр көмәк вә јардым көстәрмәк әзми өз ифадәсини тапмышдыр. Мәчмуәдә сәнәдли фото шәкилләри дә верилмишдир.

«В. И. ЛЕНИН АЗӘРБАЈЧАН ҺАГГЫНДА»

Бәшәријјәтин даһи рәһбәри В. И. Ленин һәгигәтән, өз нәһәнк фәалијјәтинә башладығы илк вахтлардан Русијанын сәнаје мәркәз-

ләриндән бири олан Бакынын нечә инкишаф етдијинә бөјүк фикир верир, Азәрбајчан зәһмәткешләринин габагчыл дәстәси олан Бакы пролетариатынын мүбаризәсини диггәтлә изләјирди. О, Азәрбајчан болшевикләри илә сых әлагә сахлајыр, онлара көстәриш вә мәсләһәтләр верирди. 1917-чи ил декабрын 16 (29)-да В. И. Ленин Бакы Советинә јарым милјон пул бурахмаг үчүн дөвләт хәзинәсинә көстәриш вермишди, декабрын 28-дә исә, Гафгаз ишләри үзрә Мүвәггәти Фөвгәл'адә Комиссар тә'јин едилмиш, партијанын МК үзвү, Бакы Совети сәдри С. К. Шаумјана, Гафгаз Фөвгәл'адә Комиссарлығынын еһтијачлары үчүн 500 мин манат көндәрилмәси һаггында Халг Комиссарлары Советинин мә'луматыны имзаламышдыр.

Бакы шәһәринин мүдафиәси үчүн зәрури олан дөрд мина кәмиси, пијада гошун вә һәрби сурсат көндәрилмәсини хаһиш етмәк үчүн Москваја көндәрилмиш Хәзәр донанмасы Мәркәзи комитәсинин катиби В. И. Бојтсов Гафгаз ишләри үзрә Мүвәггәти Фөвгәл'адә Комиссар, Бакы Советинин сәдри С. К. Шаумјанын 1918-чи ил 13 апрел тарихли мәктубуну В. И. Ленинә вермишди. С. К. Шаумјан мәктубунда Бакыдакы вәзијјәтдән Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк уғрундакы мүбаризәнин мүвәффәгијјәтләриндән, мүсаватчыларын әксингилаби гијамынын јатырылдығындан, банклары, нефт мә'дәнләрини, дәниз нәглијјатыны миллиләшдирмәк үчүн Бакы Советинин нәзәрдә тутдуғу тәдбирләрдән јазыр вә пул радио стансијасы, әдәбијјат көндәрилмәсини Халг Комиссарлығы Советиндән хаһиш едирди. Бу мәктуба чаваб олараг, В. И. Ленин, Бакы Советинә көндәрдији 1918-чи ил 29 апрел тарихли телеграмында јазырды: «...Һәштәрхан васитәси илә симлә, јахуд Кушка вә Дашкәнд васитәси илә чаваб верин, көрәк, мәним бу телеграмымы алмысынызмы. Кобезов кәлиб чыхмышмы вә Сиздә инди вәзијјәт нечәдир?» (Әсәрләри күллијјаты, 50-чи чилд, сәһ. 67).

Мә'лум олдуғу кими, 1918-чи ил мартын ахырларынында мүсаватчыларын әксингилаби гијамынын дармадағын едилмәси Бакыда Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирди. Апрелин 25-дә Бакы Халг Комиссарлары Совети јарадылды, о, бир сыра социалист тәдбирләрини һәјата кечирмәјә башлады.

1918-чи ил апрел—мај ајлары әрзиндә Азәрбајчан әразисинин хејли һиссәсиндә Совет һакимијјәти гурулду. Азәрбајчандакы һадисәләри диггәтлә изләјән В. И. Ленин 1918-чи ил мајын 14-дә (бу тарих бешинчи нәшрдә дәгигләшдирилмишдир, дөрдүнчү нәшрдә вә әдәбијјатда сәһвән февралын 14-ү көстәрилир) С. К. Шаумјана јазмышдыр: «Сизин мөһкәм вә гәт'и сијасәтиниз бизи чох севиндирир» (Јенә орада, сәһ. 73).

В. И. Ленин Азәрбајчанын нефт сәнајесиндәки ишләрин вәзијјәти илә дә даим марагланыр, она көмәк етмәк гајғысына галырды.

В. И. Ленин Азәрбајчандакы вәзијјәт һаггында, Бакыны мүдафиә етмәк үчүн көрүлән тәдбирләр һаггында мүнтәзәм сурәтдә мә'лумат алырды.

В. И. Ленин Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсинин әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди. О, Совет Русијасынын бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә бу гәләбәнин чох бөјүк рол ојнадығыны дәфәләрлә гејд етмишди. Мүсават һөкумәтинин деврилдијинин вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдуғунун ертәси күнү В. И. Ленин шүшә-чини истеһсалы фәһлә-

ләринин гурултајында чыхыш едәрәк демишди: «...Дүнән Бакыдан алдығымыз бу хәбәр көстәрир ки, Совет Русијасынын вәзијјәти јахшылашачагдыр... Инди бизим бүтүн сәнајемизи чанландыра биләчәк бир игтисади базамыз вардыр» (Јенә орада, сәһ. 178).

1920-чи ил мајын 4-дә В. И. Ленин Азәрбајчан Совет Республикасына тәбрик телеграмынын мәтнини РСФСР Халг Комиссарлары Советинин тәсдигинә верир вә ертәси күн тәбрик телеграмыны имзалајыр. Тәбрикдә дејилирди: «Халг Комиссарлары Совети мүстәгил Азәрбајчан республикасы зәһмәткеш күтләләринин азадлыға чыхмасыны алгышлајыр вә мөһкәм әмин олдуғуну билдирир ки, мүстәгил Азәрбајчан Республикасы өз Совет һөкумәтинин рәһбәрлији алтында, РСФСР илә бирликдә өз азадлығы вә истиглалијјәтини Шәргин мәзлум халгларынын гәддар дүшмәни олан империализмдән горујуб сахлајачагдыр.

Јашасын мүстәгил Азәрбајчан Совет Республикасы!

Јашасын Азәрбајчан фәһләләри вә кәндлиләри!

Јашасын Азәрбајчан вә Русија фәһләләринин вә кәндлиләринин иттифагы!» (Әсәрләри күллијјаты, 41-чи чилд, сәһ. 119).

Өлкәмизин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәти Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра да чох кәркин иди. Антанта империалистләри фәһлә вә кәндлиләр дөвләтинә гаршы јенидән силаһлы мүдахиләјә һазырлашыр, Азәрбајчанда да Совет һакимијјәтини боғмаға чәһд едирдиләр.

В. И. Ленин 1920-чи ил октјабрын 29-да јазырды: «Шүбһәсиз һесаб едирим ки, Күрчүстан Батуму, јәгин, кизличә Антантаја верәчәк вә Антанта Бакы үзәринә кәләчәкдир. Гурудан вә дәниздән Бакынын әтрафыны мөһкәмләтмәк, ағыр артиллеријаны кәтирмәк үчүн тә'чили сурәтдә тәдбирләр дүшүнүб һазырлајын» (Әсәрләри күллијјаты, 51-чи чилд, сәһ. 322).

Даһа сонра В. И. Ленин 1921-чи ил апрелин 14-дә јазырды ки: «Антантанын һүчумундан вә күрчү, азәрбајчанлы, ермәни, дағыстанлы, дағлы ағгвардијачыларына онун һәрби јардым едәчәјиндән горхмаг лазым кәлмир» (Әсәрләри күллијјаты, 43-чү чилд, сәһ. 198).

В. И. Ленин Азәрбајчан нефт сәнајесинин бәрпа вә инкишаф етдирилмәсинә чох фикир верирди. Бакы нефтчиләринин, бүтүн Азәрбајчан зәһмәткешләринин мадди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына аталыг гајғысы көстәрирди.

В. И. Ленинин јаздығы, 1920-чи ил нојабрын 27-дә РК(б)П МК Сијаси Бүросу тәрәфиндән гәбул едилән гәрарда гејд едилирди: «Бакыны норманын 100 фаизи һәчминдә һөкмән вә мүнтәзәм сурәтдә әрзагла тәчһиз етмәк ән мүһүм сијаси вә игтисади бир вәзифә олараг Халг Әрзаг Комиссарлығына тапшырылсын» (Әсәрләри күллијјаты, 42-чи чилд, сәһ. 47).

В. И. Ленин Совет Азәрбајчанынын кәнд тәсәррүфатынын вә игтисадијјатынын дикәр саһәләринин инкишаф етдирилмәси мәсәләләринә дә бөјүк мараг көстәрирди.

В. И. Ленин Азәрбајчанда социализм гуручулуғуна, Совет Азәрбајчанынын партија вә дөвләт органларыны кадрларла мөһкәмләндирмәјә хүсусилә диггәт јетирирди.

1922-чи илдә В. И. Ленин Азәрбајчан МИК сәдри С. Ағамалыоғлуну вә ону мүшајиәт едән А. С. Јенукидзени гәбул етмиш, Загафгазија Иттифаг Советинин иши, Азәрбајчанда ишләрин вәзијјәти,

јени әлифба јарадылмасы лајиһәсинә Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүнасибәти вә Азәрбајчанын Гызыл Ордусу барәсиндә С. Агамалыоғлу илә сөһбәт етмишдир.

В. И. Ленинин ситат кәтирдији вә адыны чәкдији әдәби әсәрләрин вә мәхәзләрин көстәричиләриндә 20-дән артыг мүхтәлиф дилләрдә олан 16 мин китаб, китабча вә башга материалларын ады чәкилир. Бунларын арасында Гафгазда чыхан вә Азәрбајчанла әлагәдар олан бир сыра гәзетләр, китаблар вә китабчалар, Бакы партија тәшкилатынын гәтнамәләри, Гафгаз сосиал-демократ тәшкилатлары конфрансларынын материаллары вардыр.

Китабчанын мүәллифи Ч. Б. Гулијев јолдашдыр.

«ЛЕНИН ВӘ ХАЛГ»

В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти һәмишә халга хидмәт етмәкдән ибарәт олмушдур. О, һәјаты боју халга, фәһлә вә кәндлиләрә, зәһмәткеш күтләләрә мөһкәм сурәтдә бағлы олмушдур. О, фәһлә синфинин, бүтүн зәһмәткеш күтләләрин түкәнмәз гүввәсинә, ингилаби јарадычылығына сөнмәз дәрәчәдә инанырды. Бөјүк пролетар әдиби А. М. Горки халга бәсләнилән бу мисилсиз инамы Ленин һаггындакы хатирәләриндә белә гәләмә алмышдыр: «О, узун мүддәт Русијадан харичдә јашајан вә өз өлкәсини диггәтлә мүшаһидә едән бир рус иди — узагдан бу өлкә даһа гәшәнк вә парлаг корүнүрдү. О, бу өлкәнин потенсиал гүввәсини — халгын сон дәрәчә истеʼдадлы олдуғуну, һәлә зәиф ифадә едилсә дә, тарих тәрәфиндән ојадылмаса да, ағыр вә чансыхычы олса да, һәр јердә, фантастик рус һәјатынын гара фонунда гызыл улдузлар кими парылдајан истеʼдадыны дүзкүн гијмәтләндирмишдир» (В. И. Ленин һаггында хатирәләр. Ушагкәнчнәшр, 1956, сәһ. 52).

Ленин халгла гырылмаз телләр васитәси илә әлагәдә олан садә вә тәвазөкар даһи рәһбәр вә мүәллим иди. Ленин вә халг, партија вә халг, халгын Ленинә, онун партијасына һәдсиз вә әбәди мәһәббәти—бүтүн бунлар, коммунизмин бөјүк јарадычы гүввәләринин чанлы тәчәссүмүдүр. Ленинин арамыздан кетдији вахтдан чох илләр кечир. Ленин өз дүһасынын бүтүн гүввәсини халга һәср етмиш бу бөјүк инсанын чанлы образы һәмишә бизим хәјалымыздадыр вә ирәлијә—коммунизмә кедән јолумузу сөнмәз бир мәшʼәл кими даим ишыгландырыр.

Х. Әлимирзәјевин «Ленин вә халг» адлы әсәриндә Ленинин халга вә халгын Ленинә олан мөһкәм, сәмими мәһәббәтиндән бәһс олунур.

Китабчаны «Азәрнәшр» бурахмышдыр.

«АЗӘРБАЈЧАН САТИРА ЖУРНАЛЛАРЫ» (1906—1920)

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту Назим Ахундовун «Азәрбајчан сатира журналлары» (1906—1920-чи илләр) адлы санбаллы әсәрини бурахмышдыр.

Әсәрин мәзмунундан ајдын олур ки, мүәллиф бу ишә хејли әмәк сәрф етмишдир. Бу мәгсәдлә дә о, Азәрбајчан сатира журналлары һаггында мәʼлумат вермәк, фикир сөјләмәк үчүн һәмин журналлары чох чидди охумалы, арашдырмалы олмушдур.

Мәʼлум олдуғу кими, XX әсрин әввәлләри, һәр шејдән әввәл идејалар чарпышмасы дөврү, пролетар ингилабы идејалары коммунизм идејалары илә әксингилабчы буржуа идејаларынын ачыгданачыға үз-үзә дурдуғу бир дөвр иди. 1905-чи ил ингилабынын гүввәтли тәʼсири илә о заман Азәрбајчанда бир сыра сатирик журналлар нәшр олунурду. Бунларын сырасында «Молла Нәсрәддин» (1906—1931), «Бәһлул» (1907), «Зәнбур» (1909—1910), «Мират» (1910), «Ары» (1910—1911), «Кәлнијјәт» (1912—1913), «Ләк-ләк» (1914), «Тути» (1914—1917), «Мәзәли» (1914—1915), «Бабаји-Әмир» (1915—1916), «Тартан-партан» (1918), «Мәшʼәл» (1919—1920) демократик мөвгедә олан сатирик журналлары көстәрмәк олар.

XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәтбуатын инкишафында сатирик журналлардан «Молла Нәсрәддин»ин көркәмли вә чох бөјүк ролу олмушдур.

Журнал 1905—1907-чи илләрдәки чаһаншүмул һадисәләри, халг азадлыг һәрәкатыны, мүбариз фәһлә вә кәндли күтләләринин чаризмә, буржуа-мүлкәдар агалара нифрәтини әкс етдирир, зәһмәткешләрин синфи шүуруну гүввәтләндирмәк јолунда чох сәмәрәли фәалијјәт көстәрирди. Хәлгилик, реализм «Молла Нәсрәддин»ин ардычыл сурәтдә јеритдији башлыча идеја-бәдии сијасәт иди. Бүтүн бу көзәл хүсусијјәтләринә көрә иди ки, «Молла Нәсрәддин» халгын севимли журналы ола билмишди. Һәм дә бу журнал јалныз Азәрбајчан һүдудуну әһатә етмир, онун тәʼсири вә хејирли әнʼәнәләри сәрһәдләримиздән хејли узаглара да јајылмышды. Сатирик журналлар XX әсрин ичтимаи зиддијјәтләрини, халгын азадлыг мејлләрини, көһнә дүнјаја тәнгиди мүнасибәтини әкс етдирән әһәмијјәтли мәнбәләрдән биридир. Бу журналларын бир чоху мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын јолу илә кетмәјә чалышырды. «Молла Нәсрәддин» журналы исә өлкәдә кениш јајылмыш сосиал-демократ һәрәкатынын вә болшевик мәтбуатынын гүввәтли тәʼсири алтында габагчыл фикирләр тәблиғ едирди.

«Молла Нәсрәддин» сатира вә јумор журналы иди. Онун сәһифәләриндә дәрч олунан материаллар кәскин сатирик руһда олурду.

Журнал тәблиғ етмәк истәдији фикирләрини кениш күтләләрә даһа да јахшы чатдырмаг үчүн мүхтәлиф ифадә үсулларындан, Азәрбајчан дилинин зәнкин, инчә хүсусијјәтләриндән мүвәффәгијјәтлә истифадә едирди. Һәлә илк нөмрәләриндән башлајараг өз охучулары илә садә, ајдын Азәрбајчан дилиндә данышан бу журнал һәмин принсипи ахыра гәдәр дә көзләмишдир. Азәрбајчан дилинин сафлығы вә тәрәггиси јолунда мүбаризәдә молла нәсрәддинчиләрин көркәмли хидмәтләри олмушдур. Онлар Азәрбајчан дилини әрәб, фарс, османлы дилләринин јад тәʼсирләриндән горумаг үчүн вар гүввәләри илә чалышмышлар. Јүздән артыг јазычыны, даһа доғрусу, дөврүн әксәр әдәби гүввәсини әһатә едән бу дөвр сатирик журналларында Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов, Ә. Ф. Неʼмәтзадә, Ә. Нәзми, Ә. Гәмкүсар, М. С. Ордубади, С. Мүмтаз, Ч. Чаббарлы вә башгалары өз әдәби-бәдии шеʼр, һекајә, фелјетонлары, кәскин тәнгиди мәгаләләри илә чыхыш едирдиләр.

«Молла Нәсрәддин» сатирик журналистика мәктәби әтрафында дөврүн бөјүк јазычылары, рәссамлары, зијалы гүввәләри топлаша-

раг халгын ингилаби азадлыг һәрәкатынын ән мәс'ул мәрһәләсиндә она јахындан көмәк көстәрирдиләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын сатирик журналлары һаггында бу вахта гәдәр кениш вә әһатәли тәдгигат әсәрләри јазылмамышдыр. Бу мә'нада Н. Ахундовун «Азәрбајчан сатира журналлары» адлы тәдгигат әсәри илк санбаллы әсәр олмагла диггәти чәлб едир.

Мүәллиф һәмин әсәриндә XX әср Азәрбајчан сатирик журналларынын гыса тарихини, мөвзу вә жанрларыны, орадакы әдәбијјат мәсәләләрини, әдәби әлагәләри вә тә'сир даирәсини ишыгландырмышдыр.

«ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИН ЕТИК КӨРҮШЛӘРИ»

Чәлил Мәммәдгулузадәнин јарадычылыгы XX әср Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә там бир мәрһәлә тәшкил едир. Бөјүк јазычынын зәнкин әдәби ирси буржуа—мүлкәдар истисмарына гаршы, керилијә вә чәһаләтә, буржуа—мешшан әхлагына гаршы чеврилмишдир.

Көркәмли әдиб ингилабчы демократ олараг зәһмәткеш күтләләрин хејирхаһ мүдафиәчиләриндән бири олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә о, өз бәдии әсәрләриндә вә мәгаләләриндә социализм гурулушунун дүшмәнләрини өлдүрүчү тәнгид атәшинә тутмушдур.

Бөјүк сатирик күтләләрин синфи шүурча ирәлиләмәсинә әнкәл олан дин, мөвһумат, авамлыг, чәһаләтә гаршы амансыз олуб, зәһмәткеш күтләләр арасында маариф вә мәдәнијјәтин јајылмасына чалышмышдыр.

Бу бөјүк вә көркәмли јазычынын бәдии јарадычылыгынын хүсусијјәтләрини, ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин вә дүнјабахышынын мүхтәлиф чәһәтләрини тәдгиг етмәк саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр. Белә ки, әдибин һәјат вә јарадычылыгынын мүхтәлиф чәһәтләринә һәср едилмиш монографијаларда, китабча вә мәгаләләрдә бу вә ја дикәр шәкилдә онун етик бахышларына да тохунулмушдур. Лакин әдибин әхлаги көрүшләринин шәрһинә һәср едилмиш хүсуси бир әсәр јазылмамышдыр. Һалбуки бу мәсәлә әдибин дүнјабахышынын мүһүм чәһәтләриндән бирини тәшкил едир.

Мүәллифләрдән Ф. Рамазанов, бу мәс'ул шәрәфли вәзифәни өз үзәринә көтүрмүш вә «Чәлил Мәммәдгулузадәнин етик көрүшләри» адлы әсәрини јазмышдыр. Бу әсәрин «Кириш» һиссәсиндә дејилир ки, Ч. Мәммәдгулузадә әхлагын маһијјәти, әмәлә кәлмәси вә инсанларын һәјатындакы ролу һаггында хүсуси әсәрләр јазмамышдыр. Лакин бөјүк демократын елә бир әсәри јохдур ки, орада дөврүн бир сыра ичтимаи-сијаси проблемләри илә јанашы, инсанларын тәрбијә мәсәләсинә тохунулмамыш олсун.

Ч. Мәммәдгулузадәнин редакторлугу илә нәшр олунан «Молла Нәсрәддин» журналы зәһмәткеш халгы орта әср јухусундан ојадараг, өз азадлыгы вә тәрәггиси уғрунда мүбаризәјә чәлб едирди. Мирзә Чәлилин ирәли сүрдүјү ичтимаи-сијаси вә етик фикирләр бу дөврдә Азәрбајчанда мөвчуд олан ичтимаи-игтисади вә мәдәни мүһитин тәләбләриндән ирәли кәлирди. Бөјүк демократ өзү бу һагда дејирди ки, ислам алəми һәр күн, һәр саат мәни јазмаға вадар едирди.

Китабчанын «Кириш»индә дејилир ки, Ч. Мәммәдгулузадә узун, мүрәккәб һәјат вә јарадычылыг јолу кечмишдир. Онун әдәби-тәнгиди вә ичтимаи-сијаси фәалијјәти бир-бириндән кәскин фәргләнән үч дөврү әһатә едир. Лакин китабчада әдибин бахышларынын дөврләр үзрә дејил, онун ирәли сүрдүјү етик проблемләр үзрә шәрһ едилмәси мәгсәдә мүвафиг көрүлмүшдүр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин ичтимаи-сијаси вә етик көрүшләри өз дөврүндә Азәрбајчанда әмәлә кәлмиш игтисади, ичтимаи, сијаси мүһитлә вә бу мүһитдә јашајан зәһмәткеш халгын һәјат шәраити вә мәишәти илә гырылмаз сурәтдә бағлы олмушдур.

Ч. Мәммәдгулузадә инсаны фајдалы әмәкдән вә хејирли ишдән ајырараг ону күтләшдирән намаз гылмаг, оруч тутмаг, гурбан кәсмәк, тә'зијә сахламаг, «шахсеј-вахсеј» дүзәлтмәк, Һәччә кетмәк кими дини ајин вә мәрасимләри дә кәскин тәнгид етмиш, халгы онлардан әл чәкмәјә чағырмышдыр. О, көстәрирди ки, дикәр динләр кими ислам дини дә инсанын әхлагыны нәинки камилләшдирмир, әксинә ону чиркин ишләрә сөвг едәрәк, даһа позур.

Көркәмли сәнәткар өз јарадычылығында аиләдә ушагларын нәчиб әхлаги принсипләр әсасында тәрбијә едилмәси мәсәләсинә кениш јер вермишдир. О, көстәрирди ки, валидејнләр өз ушагларынын тәрбијәси үчүн чәмијјәт гаршысында әхлаги мәс'улијјәт һисс етмәлидирләр.

М. Чәлил әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик, халглар достлуғу вә инсанпәрвәрликлә бәрабәр әмәксеварлик, садәлик, тәвазөкарлыг, сәмимилик, зүлмә, истисмара вә әдаләтсизлијә нифрәт етмәк кими көзәл сифәтләр тәблиғ едирди.

Мирзә Чәлилин әхлаг һаггындакы бир сыра фикирләри һазырда да өз тәравәтини итирмәмишдир. Бөјүк сәнәткарын етик көрүшләринин дәриндән өјрәнилмәси, тәнгиди сурәтдә тәһлил едиләрәк кениш охучулар арасында јајылмасы кәнч нәслин коммунизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Охучуларын истифадәсинә тәгдим олунан «Чәлил Мәммәдгулузадәнин етик көрүшләри» адлы әсәриндә мүәллиф јухарыда гејд етдијимиз мәсәләләрдән әтрафлы бәһс едир.

Әсәрин мүәллифи Ф. Рамазанов јолдашдыр.

«КОМСОМОЛ ВӘ ПОЕЗИЈА»

Халг шаири С. Вурғун кәнчләри ваһид, һуманист бир иттифагда бирләшдирән бу тәшкилат һаггында јазырды: «Ленин комсомолу бизим дағыныг һалда јашајан кәнчләримизин ирадә вә арзуларыны, онларын һәјат вә инсана олан бахышларыны, зөвг вә габилијјәтләрини бөјүк бир тәшкилат шәклиндә ифадә етмәклә, кәнчләримизи Ленин руһунда, социализм вә коммунизм идејалары илә јашамаг руһунда тәрбијә етмәклә, доғрудан да тарихи ишләр көрмүшдүр» (С. Вурғун, «Бизим һәдијјә», Бакы, 1944, сәһ. 4).

Мүәллифләрдән Садыг Шүкүров «Комсомол вә поезија» адлы әсәрини мәһз бу мөвзуја һәср етмишдир.

Мүәллиф бу мөвзу үзәриндә узун илләр тәдгигат иши апармыш, мөвзуја елми-нәзәри чәһәтдән јанашмыш, бәдии әсәрләрин шәрһи илә кифајәтләнмәјиб, әдәби-тәнгиди материаллара тәдгигатчы көзү илә бахмыш, ичтимаи-сијаси һадисәләрин бәдии тәсвирини марксист-ленин-

чи әдәбиііатшүнаслыгы нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн ишыгландырмаға мүвәффәг ола билмишдир.

Әсәрин әввәлиндә мүәллиф охучулары Азәрбајҹан комсомолунун кечдији шәрәфли јол илә — кәнчлик, гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик салнамәси илә таныш едир. Сонра, о, Ленин комсомолунун бөјүк һүнәринин Азәрбајҹан совет поезијасында нечә әкс олунмасындан сөһбәт ачыр, шаир вә јазычыларымызын бу мөвзуја һәср етдикләри әсәрләри тәһлил едир. Даһа сонра мүәллиф мүасир дөврдә јазылмыш әсәрләрин тәдгигатына әсәриндә кениш јер верир.

Мүәллиф әсәрини бу сөзләрлә јекунлашдырыр:

— Үмумијјәтлә, комсомол мөвзусу совет ше'ри тарихиндә һәмишә гүрурла сәсләнән вә шакирдләримизин ән чох диггәт јетирдији саһә олмушдур. Јарым әсрдән артыгдыр ки, комсомолун шанлы, шәрәфли ады бәдии әдәбијјатын мөвзу хәзинәсини бәзәјир,—дәрин вә мә'налы инчәсәнәт әсәрләринин јаранмасына сәбәб олур. Һазырда кениш коммунизм гуручулуғу илләриндә кәнчлик естафетинин габагчыллары сырасында кедән комсомол — аталарынын јолуну әзм вә инамла давам етдирир, ирәлијә доғру дөнмәдән аддымлајыр вә өзүндән сонракы нәсилләрә нүмунә олмаға чалышыр.

«Комсомол вә поезија» китабчасында комсомолун мәһз бу иши тәрәннүм олунур.

«МИР ҸӘЛАЛ — БИБЛИОГРАФИЈА»

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы «Азәрбајҹанын елм вә мәдәнијјәт хадимләри» серијасындан «Мир Ҹәлал—библиографија»-сы китабчасыны нәшр етмишдир.

Китабчанын әввәлиндә «Тәртибчидән» башлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилир ки, Азәрбајҹан совет нәсринин көркәмли нүмајәндәси, јазычы—алим Мир Ҹәлал Пашајевин 40 илдән артыг јарадычылыг дөврүнү әһатә едән бу библиографијада әдибин 1928—1968-ҹи илләр әрзиндә чапдан чыхан бүтүн әсәрләри: китаблары, дөври мәтбуатда вә дәрсликләрдә чыхан бәдии әсәрләри, елми-тәнгиди вә публисистик мәгаләләри, һабелә тәрҹүмәләри хроноложи гајдада системләшдирилмиш вә ејни ил дахилиндә материалларын адына көрә әлифба сырасы илә верилмишдир. Әдибин рус, ССРИ халглары дилләриндә нәшр олунан әсәрләри дә библиографијада кениш јер тутур. Јазычынын елми кадрлар јетишдирмәк саһәсиндәки фәалијјәтини әкс етдирмәк мәгсәди илә библиографијаја Мир Ҹәлалын рәһбәрлик етдији диссертасија ишләринин сијаһысы вә редактә етдији китаблар да дахил едилмишдир. Әдибин һәјат вә јарадычылығы һаггында әдәбијјат әлифба сырасы илә верилмишдир. Проф. Мир Ҹәлал Пашајевин һәјат вә јарадычылығынын әсас тарихләри, һабелә јазычы һаггында гыса очерк дә библиографијада өз әксини тапмышдыр.

Китабчадакы «Мир Ҹәлал» башлыглы очеркдә дејилир ки, узун илләрдән бәридир ки, Мил Ҹәлал Пашајев С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин профессорудур, сон илләрдә Азәрбајҹан әдәбијјаты кафедрасына рәһбәрлик едир. Республикада онун садәҹә Мир Ҹәлал мүәллим кими танынмасы да тәсадүфи дејилдир. Али тәһсилли әдәбијјат мүәллимләринин, елми ишчиләрин һазырланмасында онун бөјүк әмәји вардыр...

Охучулара тәгдим олунан библиографија елми ишчиләр, јазычынын әдәби-бәдии фәалијјәтини өјрәнән тәдгигатчылар, әдәби ичтимаијјәтимиз вә кениш охучу күтләси үчүн фајдалы васитдир.

«АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ СӨЗДҮЗӘЛДИҸИ ВӘ СӨЗДӘЈИШДИРИҸИ ШӘКИЛЧИЛӘР»

Мә'лум олдуғу кими, мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндәки шәкилчиләр өз вәзифәләринә көрә ики јерә бөлүнүр. 1. Сөзләрин јарадылмасына хидмәт едән шәкилчиләр. 2. Сөзләрарасында әлагә јарадараг битмиш бир фикрин ифадәсинә хидмәт едән шәкилчиләр.

Биринҹи гисим шәкилчиләр сөздүзәлдиҹи, икинҹи гисим исә сөздәјишдириҹи шәкилчиләр адланыр.

Филоложи елмләр доктору профессор С. Ҹәфәровун «Азәрбајҹан дилиндә сөздүзәлдиҹи вә сөздәјишдириҹи шәкилчиләр» адлы «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш китабчасында шәкилчиләрин јаранмасы, бунлары бир-бириндән фәргләндирән хүсусијјәтләр, шәкилчиләрин дилин инкишафында тутдуғу мөвге, әсасән исә сөздүзәлдиҹи вә сөздәјишдириҹи шәкилчиләр һаггында охучулара кениш мә'лумат верилир.

Китабчанын елми редактору, филоложи елмләр намизәди Ә. Әфәндизадәнин әсәрин киришиндә «Бир нечә сөз» сәрлөвһәли кичик бир гејди вар. Бурада дејилир ки, әсәр, чох доғру олараг, белә бир үмуми нәтиҹә илә битир ки, дилимиздә шәкилчиләр системинин олдугча зәнкин вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә малик олмасы, сөздүзәлдиҹи шәкилчиләрлә сөздәјишдириҹи шәкилчиләр арасындакы әлагә вә мүнасибәт, бир тәрәфдән, дилимизин инкишаф тарихинин, дикәр тәрәфдән дә онун сөз јарадыҹылығы просесинин вә грамматик гурулушунун чох зәнкин вә мөһкәм ганун-гајдалара малик олдуғуну көстәрән ән тутарлы дәлилләрдәндир.

Әсәр, илк нөвбәдә, дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн фајдалы бир васитдир. Мүәллиф бу әсәриндә Азәрбајҹан дилинин тәдрисиндә мүәллимләрин гаршысына чыхан бир сыра чәтинликләри хүсуси олараг нәзәрә алмыш вә өз елми мүлаһизәләрини орта мәктәбин Азәрбајҹан дили курсу илә әлагәләндирмәјә чалышмышдыр.

«НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Мәҹмуәјә республикамызын көркәмли дил алимләринин мәгаләләри дахил едилмишдир.

Академик М. Ш. Ширәлијевин «Дил мәдәнијјәти мәсәләләримиз» адлы мәгаләсиндә дејилир ки, Азәрбајҹан дилинин һәгиги чичәкләнмә дөврү Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы илә әлагәдардыр. Чүнки Совет Иттифагында бүтүн милли дилләрин инкишафы социалист дөврүнүн ганунаујғунлуғундан ирәли кәлир.

Мүәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр ки, Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәси сајәсиндә Азәрбајҹан дили республиканын дөвләт дили олду. Бу исә Азәрбајҹан халгына милли мәдәнијјәтинин өз ана дилиндә сәрбәст сурәтдә инкишаф етдирмәк имканы верди.

Илк дөврләрдә Азәрбајҹан социалист милләтинин әдәби дилинин инкишафына вә ејни заманда халг ичәрисиндә кениш јајылмасына мане олан әнкәлләрдән биринҹиси әрәб әлифбасы, икинҹиси дә әдәби

дилин тәркибиндә олан анлашылмаз әрәб-фарс сөз вә ифадәләри иди. Әдәби дилимиз өз инкишафында тәдричлә бу әнкәлләрдән хилас олмуш вә елә бир инкишаф сәвијјәсинә кәлиб чыхмышдыр ки, бу дилдә мүхтәлиф саһәләри әһатә едән елми әсәрләр, дәрин мәзмунлу бәдии сәрләр јазылыр, дүнја классикләринин өлмәз әсәрләри асанлыгла бу дилә тәрчүмә олунур.

Мүәллиф мәгаләсини бу сөзләрлә битирир: — Көрүндүјү кими, дил мәдәнијјәти саһәсиндә наилијјәтләримизлә јанашы, нөгсанларымыз да аз дејилдир. Јазымызы, данышығымызы даһа сәлис, ајдын, мәзмунлу вә мәнтиги етмәк, бир сөзлә, дилимизи даһа мәдәни шәклә салмаг бүтүн зијалыларымызын вәзифәсидир.

Ә. Ә. Оручовун «Терминоложи лексика һаггында бә'зи гејдләр» адлы мәгаләсиндә әдәби дилин лүғәт тәркибинин мүһүм бир саһәсини тәшкил едән терминоложи лексикадан бәһс олунур. Мүәллиф мәгаләсиндә белә бир нәтичәјә кәлир ки, әсас мәсәлә рәсми орган олан Терминолокија Комитәси тәрәфиндән тәсдиг олунан терминләрә риајәт едилмәсиндән ибарәтдир. Терминолокија Комитәсинин бир вәзифәси дә мәһз бу мәсәлә үзәриндә чидди нәзарәт гојмаг вә бу саһәдә арзуолунмаз һаллар нәзәрә чарпан кими, дәрһал өз мүнасибәтини билдирмәкдир.

«Мәтбуат (гәзет) дили һаггында» (М. И. Адилов) адлы мәгаләдә әдәби дилимизин инкишаф етдирилмәсиндә, онун дүзкүн вә тәмиз олмасында мәтбуатын чох бөјүк ролундан бәһс олунур.

«Азәрбајчан әдәби тәләффүзү һаггында» адлы мәгалә илә чыхыш едән Ә. Әфәндизадә әдәби дилә јијәләнмәк, онун мүәјјән едилмиш ваһид нормаларына дүзкүн риајәт етмәк вәрдишләринин нечә әлдә едилмәси јолларындан бәһс едир.

Мүәллиф, дедикләриндән бу нәтичәјә кәләрәк јазыр: — Әдәби тәләффүз гајдаларымызын даһа дәриндән тәдгиг едилиб өјрәнилмәси, али мәктәбләримизин филоложи факүлтәләриндә орфографија вә орфоепијамызын әсасларына аид хүсуси курслар кечилмәси, тәләбәләр, мүәллимләр вә үмумијјәтлә, кениш охучу күтләләри үчүн мувафиг әдәбијјат нәшр едилмәси һазырда вахты чатмыш вачиб мәсәләләрдәндир.

Бунлардан әлавә, мәчмуәдә Ә. Бағыровун «Азәрбајчан совет романларынын дили», Р. Ј. Хәлиловун «Маһныларда тәләффүз», К. Әлијевин «Һәр сөзүн өз јери вар...», Ш. Р. Пашајевин «Терминолокијанын бә'зи мәсәләләри» вә б. мәгаләләр дә дәрч олунмушдур.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор муавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Техники редактор **М. Тофиг.**

Чапа имзаланмыш 3/III-1970-чи ил. Форматы $60 \times 84^{1}/_{16}=3{,}5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 14038. Сифариш 534. Тираж 10.870.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25 гэп. 76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1970